

שקיעת הציונים הכלליים וכשלון האלטרנטיבה הליברלית,

1961–1959

אמיר גולדשטיין

על מפלגה שנעלמה וכמעט לא השאירה זכר...

הציונות הכללית היא זרם כמעט נשכח בתודעה הקיבוצית הישראלית. נוכחותה מצומצמת הן בהכרה ההיסטורית והן במחקר האקדמי. חוקר המבקש להתחקות אחר דרכם של הציונים הכלליים בסוף שנות החמישים ובתחילת שנות השישים נאלץ לגשר תחילה על עשרות שנים אבודות בתולדות הימין הבורגני המתון של התנועה הציונית ומדינת ישראל. החוסר בא לידי ביטוי בשלוש רמות: הרמה האחת היא דלותם של המקורות הראשוניים. לעומת מפלגות מרכזיות אחרות בתנועה הציונית ובמדינת ישראל בולטים הציונים הכלליים במיעוט החומר הארכיוני וספרי הזכרונות שהותירו אחריהם לדורות הבאים. נראה כי היעלמותה של המפלגה הליברלית שנספגה בתוך הליכוד בשלהי שנות השמונים ובראשית שנות התשעים¹ הביאה לידי אובדן הארכיון המפלגתי המרכזי שהיה עשוי לשמש את חוקרי הציונות הכללית. לזרם הציוני הכללי לא נותרו ממשיכים בעלי זיקה ומחויבות למורשת התנועתית ואין מוסד מחקרי המנסה למנוע את ירידתו של זרם זה לתהום הנשייה.² סיבה נוספת למיעוט התיעוד הראשוני טמונה להערכתי בכך שהציונים הכלליים סבלו מתודעה היסטורית מצומצמת מזו שאפיינה את מנהיגי תנועת העבודה מכאן ואת מנהיגי התנועה הרוויזיוניסטית ותנועת החרות מכאן. הרגישות הפחותה למה שייכתב על אודות הזרם הציוני הכללי ב'משפט ההיסטוריה' תרמה אף היא לדלות החומר העומד לרשות חוקרי

1. החלטת ועידת המפלגה להתאחד עם תנועת החרות התקבלה בשנת 1988 אך המפלגה הליברלית נעלמה סופית רק ערב הבחירות לכנסת ה-13 בשנת 1992.

2. יש גופים מעטים, כגון המדרשה הליברלית, המייחדים תקציב לפעילות לשימור המורשת הליברלית, אך היומרה לעודד פעילות מחקרית העוסקת בזרם הציוני הכללי רחוקה מלהתממש.

התנועה.³ הרמה השנייה היא תולדה של קודמתה: עד תחילת המאה ה-21 נכתבו ספרי מחקר מעטים ביותר על הציונים הכלליים.⁴ באיחור רב נעשו אמנם מחקרים על החוגים האזרחיים בארץ-ישראל ועל ראשית התגבשותה של הציונות הכללית בתפוצות, בשנות העשרים והשלושים של המאה ה-20,⁵ אולם התקופה שמתחילה בשנות הארבעים לא זכתה עד היום ולו למחקר היסטורי מקיף אחד. לפיכך אין להתפלא על החוסר המאפיין גם את הרמה השלישית: מיעוטן של תובנות היסטוריות בנוגע לתהליך התגבשותו של הזרם שראשיתו ב'סתם ציונות' ואחריתו במפלגה הליברלית.⁶

מאמר זה יתאר את שקיעתם של הציונים הכלליים לקראת סוף שנות החמישים ואת הניסיון שעשו באמצעות הברית עם המפלגה הפרוגרסיבית להעניק לזרם הציוני הכללי כוח פוליטי ממשי שיאתגר את ההגמוניה של מפא"י במדינת ישראל. על קורות המפלגה הפרוגרסיבית בעשור הראשון למדינה נכתב מחקר מקיף כבר בשנות השישים המוקדמות ויחד עם הביוגרפיה של פנחס רוזן שכתבה רות בונדי הם משרטטים את נקודות הציון הבולטות בהתפתחות המפלגה הפרוגרסיבית.⁷ בשל החוסר ההיסטוריוגרפי שתואר לעיל, אפרוס תחילה תיאור תמציתי של נקודות הציון הבולטות בתולדות הציונים הכלליים מהקמת המדינה ועד הבחירות לכנסת הרביעית (1959).

3. בתוך הזרם הציוני הכללי הותירה המפלגה הפרוגרסיבית תיעוד רב בהרבה משהותירה מפלגת הציונים הכלליים על אף יחסי הכוחות הפוכים ביניהם לאורך השנים. ארכיון משואה מציע לחוקר חומר מגוון על תולדות הזרם הפרוגרסיבי, תנועות הנוער שהזינו אותו, 'העובד הציוני' ועד ימי מפלגת הליברלים העצמאים. מנהיגי הפרוגרסיבים, שהיו קרובים יותר לאתוס של תנועת העבודה ולכן גם למודעות ההיסטורית שאפיינה את ראשיה, גם כתבו ספרי זכרונות וקובצי מאמרים רבים יותר. הפניות לספרות זו ראו להלן. גם בארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ) יש תיעוד חשוב של הציונות הכללית בארץ ומחוצה לה.
4. יצחק ארצי כתב על הציונות הכללית: 'אני מעז לומר שהמחנה הזה רשם כמה דפים מפוארים, אלא שמעטטה אבק מכסה עליהם'. יצחק ארצי, דווקא ציוני, תל-אביב 1999, עמ' 195.
5. המחקרים העיקריים שעסקו בשנות העשרים והשלושים: יגאל דרורי, בין ימין לשמאל: החוגים האזרחיים בשנות העשרים, תל-אביב 1990; דוד שערי, מסתם ציונות לציונות כללית: איחוד ופילוג בראשית דרכה של הציונות הכללית העולמית 1929-1939, ירושלים 1990; נעמי שילוח, מרכז הולך ונעלם: החוגים האזרחיים בארץ-ישראל בשנות השלושים, ירושלים וחיפה 2003.
6. הניסיון המוכר ביותר להציע תובנות על התפתחות הציונות הכללית הוא של שניאור-זלמן אברמוב, שהיה חבר כנסת בשנים 1959-1977. ראו פרק המבוא, 'ראשי פרקים לתולדות הציונות הכללית והמפלגה הליברלית', בספרו על מפלגה שנעלמה ועל ליברליזם, תל-אביב 1993, עמ' 15-62. לניסיון מוכר פחות ראו: תמר הנקין (עורכת), הציונות הכללית כזרם רעיוני: סקירה על קווי היסוד בהתפתחות הרעיונית-פוליטית של המפלגה הליברלית בישראל, ירושלים 1979. העיתונאי אריה אבנרי פרסם ספר לא מחקרי אך מקיף ורב-ערך בנושא. אריה אבנרי, הקשר הליברלי, תל-אביב 1984.
7. ראו: Khayyam Paltiel, 'The Progressive Party: A Study of a Small Party in Israel', Ph.D. dissertation, The Hebrew University, Jerusalem 1963; רות בונדי, פליקס: פנחס רוזן וזמנו, תל-אביב 1990.

הישג חד-פעמי: 'הסתדרות הציונים הכלליים' – מפלגת מרכז' בשנות החמישים

במהלך העשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל עברה 'הסתדרות הציונים הכלליים' – מפלגת מרכז' תהפוכות אלקטורליות דרמטיות. הבחירות לאספה המכוננת העניקו למפלגת הציונים הכלליים שבעה מנדטים ושיקפו את קשיי ההתארגנות של המפלגה לנוכח המציאות המשתנה במדינת ישראל הצעירה. אולם עקב מדיניות הצנע והקיפוח של ממשלת ישראל התנקזה המחאה הפוליטית של שכבות הביניים לעבר הציונים הכלליים והמפלגה זכתה תחילה בהישג מרשים בבחירות לרשויות המקומיות שנערכו בשלהי שנת 1950 וכעבור חודשים מספר היתה למפלגה השנייה בגודלה בכנסת.⁸ הקמפיין הפוליטי המוצלח של הציונים הכלליים שליווה את מערכת הבחירות לכנסת השנייה, ובמרכזו הסמאות 'תנו לחיות בארץ הזאת' ו'מספיק ודי לשלטון מפא"י', העניק למפלגתם של פרץ ברנשטיין וישראל רוקח 20 מנדטים, שיחד עם שלושת המנדטים שזכו בהם הרשימות העדתיות הקרובות לה היו להישג האלקטורלי הבולט ביותר של מפלגה ישראלית, חוץ ממפא"י, עד שנת 1965. לאחר שנה וחצי של פעילות אופוזיציונית אפורה למדי הצטרפו הציונים הכלליים לממשלה וארבעת מנהיגיהם הבכירים קיבלו תיקים ביצועיים,⁹ אולם בשנתיים וחצי שהשתתפו הציונים הכלליים בממשלות דוד בן-גוריון ומשה שרת הם התקשו להטביע את חותמם על מדיניותן. מפא"י שלטה בממשלה לא רק מפני שלמפלגת השלטון הובטח רוב בהצבעותיה החשובות, אלא גם מכיוון שמנהיגיה הם שהכתיבו את המדיניות בתחומים המרכזיים. ככל שהתקרבה מערכת הבחירות לכנסת השלישית התחלפה תחושת הנוחות האישית של שרי הציונים הכלליים בחשש מיכולתה של המפלגה להציג 'קבלות' לפני הבוחרים בעקבות שנות השתתפותה בממשלה. ההכרה כי השפעת שרי הציונים הכלליים על מדיניות הממשלה היא מועטה וכי תנועת החרות הולכת וצוברת לעצמה תנופה פוליטית בזכות עמדותיה האופוזיציוניות התקיפות העלתה בקרב שרי הציונים הכלליים את שאלת כדאיות המשך השותפות בשלטון. 'פרשת קסטנר' הזינה את תעמולת הבחירות של תנועת החרות והעמידה לפני הציונים הכלליים צורך לגבש לעצמם עמדה שלא תציג אותם כגרורים של מפא"י. החלטת הממשלה לערער על פסק הדין החמור במשפט גרינוולד-קסטנר נתפסה בעיני מנהיגי הציונים הכלליים כהזדמנות להפגין עמדה עצמאית. בישיבת הממשלה התנגד ישראל רוקח בהריפות להגשת הערעור. דוברי המפלגה יצאו נגד כוונת הממשלה 'להמשיך ולחפות על קסטנר',¹⁰ וכשהועלה הנושא לדיון בכנסת החליטו הציונים הכלליים להימנע מהצבעה. להפתעתם החליט שרת

8. להרחבה בנושא זה ראו: יחיעם ויץ, 'המהפך שלא היה', פנים, 9 (1999), עמ' 91-99; אורית רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד: תהליכי אינדיווידואליזציה בחברה הישראלית בראשית העשור הראשון למדינה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 2002.

9. פרץ ברנשטיין שימש שר המסחר והתעשייה (תפקיד שמילא גם בממשלה הזמנית), ישראל רוקח שר הפנים, יוסף ספיר שר התחבורה ויוסף סרלין שר הבריאות.

10. תום שגב, המליון השביעי: הישראלים והשוואה, ירושלים, 1992, עמ' 272.

(בעידודו של בן-גוריון) כי הימנעותם פגעה באחריות המשותפת של הממשלה והודיע על התפטרותו, ובו ביום הקים ממשלה חדשה – ללא שרי הציונים-הכלליים הנבוכים שמצאו עצמם באופוזיציה, בלי שיכלו לפרוש מיוזמתם במהלך שיסייע לתעמולת הבחירות שלהם.¹¹ הציונים-הכלליים הגיעו למערכת הבחירות לכנסת השלישית במצב לא נוח. סדר היום של בחירות 1955 היה שונה בתכלית מזה של מערכת הבחירות לכנסת השנייה. תוצאות הבחירות לכנסת השלישית לא היטיבו עם שתי המפלגות המרכזיות בממשלת שרת שהוקעה בידי תנועת החרות ואחדות-העבודה האקטיביסטיות. שיעור ירידת הציונים-הכלליים היה החריף ביותר: מ-20 מנדטים שקיבלו בכנסת השנייה (ו-23 חברי כנסת ובכלל זה נציגי המפלגות העדתיות) ירדה המפלגה ל-13 מנדטים בלבד (מפא"י ירדה מ-45 ל-40 חברי כנסת). שרת תיאר בלשונו הציורית את השינוי במעמדם של הציונים-הכלליים בכנסת השלישית: 'ברדתי לאולם הכנסת מצאתיו מלא ושוקק. [...] "הכלליים" לא עוד מהווים גוש מכובד אלא הם מכווצים ומטושטשים בין "חרות" לבין הדתיים [...].'¹² מפלת הציונים-הכלליים הביאה לחילופי גברי בצמרת המפלגה: הצמד יוסף ספיר ויוסף סרלין דחק לאחור את צמד המנהיגים הוותיקים הבכירים פרץ ברנשטיין וישראל רוקח.

בעקבות הבחירות חידשה המפלגה את חיפושיה אחר בעל-ברית פוליטי. אם כשנה לפני בחירות 1955 ניסו הציונים-הכלליים להתאחד עם המפלגה הפרוגרסיבית כדי להקים מפלגת מרכז שתשמש אלטרנטיבה למפא"י (ראו להלן), הרי בשנים 1955-1958 נעשו שני נסיונות אינטנסיביים להתמוזג עם תנועת החרות לימפלגה לאומית-ליברלית שיהיה לה סיכוי לערער את ההגמוניה הפועלית. הדיון במגעים בין הימין הלאומי לימין הבורגני חורג ממאמר זה; אסתפק בטענה כי מסיבות שהיו תלויות בעיקר בהתנגדות הפנימית בקרב הציונים-הכלליים לא הבשיל המשא-ומתן לכלל הסכם. חברי כנסת ופעילים מרכזיים במפלגה, כמו אליעזר רימלט, צבי צימרמן, יוסף תמיר ושמחה ארליך הודיעו כי החלטה על מיזוג עם 'חרות' תביא לפרישתם ולהקמת מפלגה עצמאית. באמצע שנת 1958 התברר שגם לבחירות הבאות תתייצב המפלגה בגפה. בד בבד, בראשית שנת 1959 ניסה בן-גוריון לצרף את שרי הציונים-הכלליים לממשלה ולחץ על מפ"ם להימנע מלהציג אולטימטום שיטרפד את המהלך, אולם גם אצל הציונים-הכלליים התנגד הוועד הפועל לכניסה לממשלה עם מפלגות השמאל – זמן כה קצר לפני הבחירות.¹³

11. בונדי, פליקס, עמ' 491. ראו מודעת הציונים-הכלליים, 'על מה פורקה הקואליציה', הבוקר, 3 ביולי 1955; וכן: 'מפרקי הימים: הממשלה החדשה', הפועל הצעיר, 5 ביולי 1955, שם נכתב: 'הציונים הכלליים יצאו מן הממשלה כשאוזניהם מקוטפות'.

12. משה שרת, יומן אישי, ד, תל-אביב 1978, עמ' 1134 (15 באוגוסט 1955).

13. יומן בן-גוריון (יב"ג), 20 בינואר 1959, ארכיון בן-גוריון, מכון בן-גוריון (אב"ג).

מערכת הבחירות לכנסת הרביעית

למערכת הבחירות לכנסת הרביעית נכנסו הציונים הכלליים מנקודת מוצא קשה במיוחד: המגעים שניהלו לאורך הקדנציה האחרונה עם תנועת החרות לא הובילו להקמת גוש פוליטי משותף אך הם חתרו תחת יכולתה של המפלגה להציע לציבור דמות ייחודית לקראת הבחירות הקרובות. הפרוגרסיבים ומפא"י, שנאבקו עם הציונים הכלליים על הקולות שבמרכז המפה הפוליטית, השתמשו רבות במשא-ומתן הממושך עם 'חרות' כדי להרתיע את המצביעים מלתמוך במפלגה שהסכימה לקבל את התורה הפוליטית של בגין וחבריו ושעשויה למהר ולהתאחד עמם בעתיד.¹⁴ יתרה מזו, המגעים הממושכים יצרו ציפייה בקרב חברי הציונים הכלליים להופיע ברשימה בעלת גב ציבורי רחב יותר בבחירות, וכשלונם העמיד רבים מהפעילים במבוכה.

הלחץ הפנימי שהלך וגבר בקרב הנהגת הציונים הכלליים בא לידי ביטוי גם בתהליך הרכבת הרשימה לכנסת. תחושת הדכדוך והרפיון והחשש מהצטמקות הרשימה לכנסת הגבירו את הלחץ שהפעילו החוגים האינטרסנטיים השונים במפלגה בניסיון להבטיח את ייצוגם גם בכנסת הרביעית. מלבד נציגי החוגים נאבקו גם אישים מרכזיים על מעמדם. ישראל רוקח זעם על חיים לבנון שירש את מקומו בראשות עיריית תל-אביב על ססיר לפנות לו את המשרה הרמה כאשר נאלץ לעזוב את משרד הפנים. רוקח איים לרוץ ברשימה עצמאית אם לא יוצב במקום השני ברשימה. במרס 1959 הוא פרסם, בצעד מתריס, מאמר לכבוד הגיובל של תל-אביב **בב**, במקום בבטאון המפלגה. בסופו של דבר נמצא פתרון שמנע את רוקח מלממש את איומו, אלא שבעיצומה של מערכת הבחירות נפטר רוקח והוא בן 74. חברת כנסת ותיקה שמצאה את עצמה מחוץ לרשימה היתה שושנה פרסיץ. פרסיץ, שבלטה בתפקידה כיושבת-ראש ועדת החינוך של הכנסת ובמסגרתה נאבקה על ביטול הזרמים במערכת החינוך, איבדה בהדרגה ממעמדה במפלגה: תחילה לא מונתה לשרה עם הצטרפות הציונים הכלליים לממשלה בשלהי שנת 1952, לאחר זמן נדחקה מהשורה הראשונה של ההנהגה כשספיר וסרלין, שביקשו לכרסם במעמדה, הקימו ארגון נשים מפלגתי מקביל לארגון הנשים שהנהיגה. במהלך הרכבת הרשימה לכנסת הרביעית גילתה פרסיץ כי אין כוונה לשבץ אותה במקום ראלי. עלבונה הביא אותה לצאת בפומבי נגד מפלגתה – מהלך שתרים לתדמית המסוכסכת של הציונים הכלליים.¹⁵ גם שמחה בבה, בן-ציון הראל וזלמן סוזאייב לא נכללו במקומות ראליים ברשימה שהרכיבו מקורבי ספיר וסרלין (בראש הוועדה המסדרת עמד חיים לבנון).¹⁶

14. ראו לדוגמה: יצחק ארצי, 'מסע הירידה של הכלליים', העובד הציוני, ז, אפריל 1959, עמ' 12.

15. ש' פרסיץ, 'נורקתי מהמפלגה. צביעות ושקר שולטים בה', למרחב, 16 בספטמבר 1959.

16. ראו גם: אבנרי, הקשר הליברלי, עמ' 45.

הפרשה המסעירה ביותר שנבעה מהרכב הרשימה נקשרה לחבר הכנסת הצעיר ביותר בתולדות הכנסת – משה ניסים. ההחלטה לצרף את ניסים לרשימה היתה תוצאה של שינוי סדר היום במערכת הבחירות בעקבות התפרצות אירועי ואדי סאליב. משה ניסים, בנו של הרב הראשי הספרדי יצחק ניסים, שבד בבד עם לימודיו בישיבה למד גם עריכת דין באוניברסיטה, היה בשנת 1959 בן 24 והצבתו במקום השביעי ברשימה נועדה לעודד את המזרחים להצביע בעבור הציונים הכלליים שנתפסו עד אז כמפלגה אשכנזית המרוחקת מהעלייה החדשה.¹⁷ לאחר הכישלון בבחירות התרחשה בציונים הכלליים מסכת של האשמות הדדיות, שנסבה בין היתר סביב השאלה מי יזם את צירופו של ניסים לרשימה. ספיר וסרלין היו הכתובת העיקרית לזעם, אך סרלין טען בשיחה עם בן-גוריון כי היוזמה היתה דווקא של אלימלך רימלט.¹⁸ נראה כי הכוח שהניע את המהלך היה אברהם קריניצי, ראש עיריית רמת-גן, שהיה מקורב לרב ניסים. קריניצי, שנתמך פוליטית בידי קהילת יוצאי עיראק בעירו, היה הפטרו של המועמד הצעיר ואף איים לעזוב את המפלגה אם בן חסותו יוצא לבסוף מרשימת המועמדים.¹⁹ כך או כך, הצבתו של ניסים במקום כה בכיר ברשימה, כשהוא מדלג על שורה של עסקנים מזרחים ותיקים במפלגה וגם על פעילים מקרב חוגי הצעירים, שעמלו שנים מספר בניסיון להגיע לעמדת השפעה בכנסת, עוררה כעסים ומתחים פנימיים חריפים כבר במהלך מערכת הבחירות.²⁰ תוצאות בחירות 1959 לימדו כי הציונים הכלליים זכו לתמיכה מצומצמת ביותר בקרב ריכוזי העולים המזרחים. אלה לא ראו בניסים סמל לניסיון לפתור את מצוקותיהם והתקשו להתעלם מהעמדה הפטרונית של הנהגת הציונים הכלליים, שהווייתם היתה נטועה עמוק בתרבות האליטה האשכנזית ביישוב ורחוקה מרחק רב מעולמם של העולים החדשים. דוגמה לעמדה זו אפשר למצוא בדברי רוקח במהלך הדיון בכנסת על אירועי ואדי סאליב:

בציבור ידוע שאותם התושבים הנקראים בני עדות המזרח מרגישים עצמם – אינני חושב שכל-כך בצדק – מקופחים, מופלים לרעה, מנוצלים. על הכנסת לעקר הרגשה זו, להוציאה מלבם, אני חושב שהרגשה זו בלתי מוצדקת בכל מאת האחוזים. [...]

17. שם, עמ' 50.

18. יב"ג, 10 בנובמבר 1959, אב"ג.

19. נפתלי לביא, 'הציונים הכלליים מחכים לניסים', הארץ, 15 בספטמבר 1959; ישעיהו בן-פורת, 'חזית כללית – נגד הליברלים', ידיעות אחרונות, 12 במאי 1961. משה ניסים סיפר לי בריאיון על מסע לחצים שניהלו יוסף ספיר ואחרים בניסיון לשכנע אותו להצטרף לרשימה. לדבריו, הוא הביע התנגדות מכיוון שהעריך שצירופו יתקבל כבלתי-טבעי, יעורר כעס בקרב פעילים שיידחקו לאחור ויטענו שהוא לא יספק את הסחורה האלקטורלית המקווה. מי ששכנע אותו, לבסוף, לקפוץ למים הפוליטיים היה הסופר ש"י עגנון. יוסף תמיר וגדעון פת טענו בראיונות שקיימתי עמם, כי הנהגת הציונים הכלליים ביקשה תחילה לצרף לרשימה דווקא את אחיו של משה, בנימין ניסים, אולם הרב יצחק ניסים הוא שהמליץ להם לפנות לאח הצעיר.

20. יוסי ביילין, בנים בצל אבותם, תל-אביב 1984, עמ' 109.

אופן, יש ביניהם אלמנטים מצויינים, ואין להם גישה פשוטה כל-כך בממשלה וגם בחיים הציבוריים. אומרים לי שבשטח החינוך הם אינם מיוצגים אפילו לא ייצוג קטן ביותר יחסית למספרם. הם גם בעצמם אשמים לא מעט בזה שאינם זורמים לחינוך התיכון, אינם זורמים לאוניברסיטה ולמדע, אבל הם צריכים להתגבר על זה בעצמם, בעזרתנו [...].²¹

על רקע הניכור המתמשך בין הציונים הכלליים לבין אוכלוסיית העולים החדשים לא היה כל סיכוי שתעולול בחירות כגון הצבת ניסים במקום ראלי יסיט את תמיכת העולים לעבר המפלגה. העובדה שבעיית שחרורו של המועמד החדש משירות בצה"ל בעקבות הצבתו ברשימה לכנסת התפרצה בעיצומה של מערכת הבחירות העיבה כבר בעיצומן על אמונתם של הציונים הכלליים שהמהלך העדתי יניב פרות אלקטורליים.

פרשה אחרת שהתרחשה בראשיתה של מערכת הבחירות המחישה את מקומה הבעייתי של מפלגת הציונים הכלליים על קו התפר שבין אופוזיציה לקואליציה. בסוף יוני פרץ משבר ממשלתי בעקבות הידיעות על מכירת פגזים מישראל לצבא גרמניה. הנושא עלה בישיבת הכנסת ומפלגות השמאל הצטרפו לתנועת החרות באופוזיציה שקראה לביטול עסקת הנשק. מי שנחלצו להציל את הצעת הממשלה היו הציונים הכלליים, שזנחו לשעה קלה את העמדה האופוזיציונית שלהם, תמכו בממשלה והעניקו רוב להצעתה.²² התנהגותם של הציונים הכלליים בעיצומה של מערכת הבחירות סיפקה ליריבותיה תחמושת נוספת במאבק על הקולות במרכז המפה הפוליטית. מקומה הלא מוגדר של המפלגה בין קואליציה לאופוזיציה בא לידי ביטוי בעקבות התפטרותו של בן-גוריון, שזעם על מפלגות השמאל שהפרו את האחריות המשותפת של הממשלה. כשפנה ראש הממשלה לראשי הציונים הכלליים בניסיון לצרפם לממשלה החדשה שהקים, הבהירו לו ספיר וחבריו כי אין בכוונתם להצטרף לממשלה כה סמוך לבחירות.²³ על רקע זה התעוררה שאלת מגמתם של הציונים הכלליים: אם הם רואים את עצמם כה קרובים למפא"י, מדוע נמנעו במשך השנים האחרונות מלהצטרף לממשלה ומה ההבדל המעשי בינם לבין הפרוגרסיבים? לעומת זאת, תמיכת הציונים הכלליים בממשלת מפא"י בהצבעה שימשה קלף חשוב בתעמולה של תנועת החרות. דוברי 'חרות' הציגו את יריביהם בימין המתון כגרורים של מפא"י המשרתים את ההגמוניה שלה ומעצימים אותה, ואף הוסיפו רמזים על אינטרסים כלכליים שעמדו מאחורי הצבעת הציונים הכלליים.²⁴

21. דברי הכנסת, 13 ביולי 1959, כרך 27, עמ' 2499. ראו: עוז אלמוג, פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית, א, חיפה 2004, עמ' 83.

22. יחיעם ויץ, 'הדרך לגרמניה האחרת: דוד בן-גוריון ויחסו לגרמניה, 1952-1960', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), עצמאות: 50 השנים הראשונות, קובץ מחקרים בין-תחומי, שי לשלמה הלל במלאת לו שבעים וחמש שנה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 260.

23. יב"ג, 17 ביולי 1959, אב"ג.

24. שלמה נקדימון, 'סוד שהוא גלוי... מדוע תומכים הציונים הכלליים בעסקת הנשק?', חרות, 30 ביוני 1959; יוחנן בדר, 'הכלליים בשירות מפא"י', חרות, 10 ביולי 1959.

הציונים הכלליים השקיעו מאמץ רב במערכת הבחירות. ראשיהם הבינו שזו מלחמת מאסף כדי למנוע את מחיקת שארית הישגה של המפלגה בבחירות לכנסת השנייה. כבר בחודש מאי 1959, חצי שנה לפני יום הבחירות, נקראו צירי הוועידה הכ"א של המפלגה לכנס מיוחד לקראת הבחירות ובו הוצגה לפנייהם 'תוכנית ארבע השנים' שגיבשה הנהגת המפלגה כמצע שיוצג לציבור וינחה את המפלגה לאחר הבחירות.²⁵ הציונים הכלליים הניפו שני דגלים עיקריים בתעמולת הבחירות שלהם: האחד, הדגל הכלכלי - הצגת המצב הכלכלי במדינת ישראל והצורך לשחרר את הכלכלה מריכוזיות היתר ומהעדפת המשק ההסדרות על פני הפרטי. דוברי הציונים הכלליים קשרו בין הרפורמות הכלכליות הנדרשות בישראל, שיסייעו למעמד הבינוני ויקרבו את כלכלת ישראל לכלכלת המערב, לבין חידוש העלייה של יהודים מבוססים לישראל.²⁶ הדגל השני היה שינוי שיטת הבחירות - עמדה עקיבה של מפלגתם. נושא זה שימש את הציונים הכלליים בשתי דרכים: הוא העניק למפלגה ממד חדשני בהציגו אותה כשואפת לרפורמות מקיפות במדיניות הפנים, בניגוד לדימוי השמרני שלה. בו בזמן שימשה התביעה לשינוי שיטת הבחירות אמצעי לניגוח המפלגות היריבות: תנועת החרות הואשמה כי דבקתה הנחרצת בשיטה הקיימת מנציחה את שלטון מפא"י ואילו הפרוגרסיבים הוצגו כמי שמעדיפים אינטרס מפלגתי צר על פני שיטת בחירות שתיטיב עם הדמוקרטיה בישראל אף שיתכן כי תביא להיעלמותם או תאלץ אותם להתמזג עם מפלגה גדולה יותר.²⁷

לקראת סיום מערכת הבחירות הממושכת והסוערת לכנסת הרביעית נעשה מאחורי הקלעים ניסיון לתאם מהלכים בין הנהגת הציונים הכלליים לבין הנהגת מפא"י. בן-גוריון היה מוטרד ממה שתפס כהתלהמות תנועת החרות נגד מפלגתו והיה מעוניין להרגיע את חזית הפולמוס עם הציונים הכלליים²⁸ כדי למזער את הפגיעה במפא"י ולהשאיר אפשרות לשיתוף פעולה קואליציוני בין שתי המפלגות לאחר הבחירות. ראש הממשלה ביקש מראשי הציונים הכלליים למתן את ההשמצות המוטחות במפא"י ולסייע לה במאבק בתנועת החרות, ובתמורה הבטיח לעשות מאמץ לשתף את הציונים הכלליים בקואליציה. הוא אף התחייב,

25. 'ננעל כנס צירי הוועידה הכ"א של הציונים הכלליים: אושרה התוכנית להרחבת סמכות השלטון המקומי', הבוקר, 8 במאי 1959.

26. ראו לדוגמה דבריו של אריה דולצ'ין: 'אנו חיים מן היד אל הפה (דברים באסיפה בחדרה), 18 ביולי 1959', בתוך: משה קלכהיים (עורך), בשירות האומה: חצי יובל לפועלו הציוני של אריה לייב דולצ'ין, תשט"ז-תשמ"ג/1956-1982, ירושלים תשמ"ז, עמ' 34. דולצ'ין היה או חבר הנהלת הסוכנות מטעם הציונים הכלליים ועל אף מעמדו הבכיר במפלגה העדיף את פעילותו בתנועה הציונית מחברות בכנסת.

27. הסדרות הציונים הכלליים/מפלגת מרכז, תדריך למרצים מס' 1, ארכיון מפלגת העבודה ע"ש משה שרת, בית ברל (אמ"צ) 2-13-1959-441. באין ארכיון של הציונים הכלליים הופכת המחלקה למחקר פנימי של מפא"י למקור חשוב למי שמנסה להתחקות אחר המתרחש בציונים הכלליים במהלך הבחירות לכנסת הרביעית. מחלקה זו סיפקה למפא"י שירותי ריגול מפלגתי ודיווחיה ליוו את הפעילות במערכת הפוליטית בחודשי הקיץ והסתיו של 1959.

28. בשלב המוקדם יותר של מערכת הבחירות היו כמה אירועים של הפרעה הדדית לאספות הסברה של שתי המפלגות.

אם ייענו הציונים הכלליים לבקשתו וינמיכו את עוצמת המתקפה על מפא"י, לשלב מקורבים של הציונים הכלליים בתפקידים בכירים כשגרירים גם במקרה שהמפלגה תישאר לבסוף באופוזיציה.²⁹ מנהיגי הציונים הכלליים דנו בהצעה החשאית אך לא מיהרו להיענות לה: הם ראו בפנייתו של ראש הממשלה 'מלכודת דבש' שתשלול ממפלגתם את האפשרות להחריק את הטונים במערכת הבחירות ותתרום להמשך ירידת כוחה של המפלגה. בן-גוריון המשיך במאמציו במשך כשבועיים, בסוף ספטמבר ובראשית אוקטובר. הוא הזמין אליו לשיחה את ספיר וטען כי מנהיגי שתי המפלגות צריכים להימנע מלהפוך לשונאים וביקש תיאום בין נציגי המפלגות להבטחת השקט בחודש האחרון של מערכת הבחירות. הציונים הכלליים נענו להצעות באופן חלקי. על-פי הדיווחים הסכימה הנהלת המפלגה לפגישה של ראשי מערכות ההסברה בשתי המפלגות ולתיאום בעניין אספות ההסברה.³⁰ הימים האחרונים של מערכת הבחירות עמדו בסימן 'מסע האופנועים' של מנחם בגין ברחובות תל-אביב והתחדדות העימות בין מפא"י ל'חרות' – עובדה זו הרחיקה את הציונים הכלליים ממוקד ההתעניינות הציבורית בבחירות שנערכו בחילת נובמבר.

תוצאות הבחירות והתגובות בעקבותיהן

עם פרסום התוצאות חוו הציונים הכלליים תחושה של מפלה קשה. לא די בכך שהמפלגה לא הצליחה לבלום את הצטמקותה אלא שמספר חברי הכנסת שעתידיים לייצג את המפלגה בכנסת הרביעית הגיע לשמונה בלבד – ירידה של 40 אחוז לעומת הכנסת השלישית. הכישלון האלקטורלי היה דרמטי לנוכח המשך המגמה של ירידה תלולה בכוחם האלקטורלי של הציונים הכלליים לאורך שנות החמישים. להמראתה של המפלגה בראשית העשור נלוותה יומרה לשמש אלטרנטיבה למפא"י ועתה היא היתה למפלגה קטנה שניהלה מאבק צמוד עם אחדות העבודה על המקום החמישי בין הרשימות לכנסת. ברמת ייצוגם בכנסת חזרו הציונים הכלליים לנקודת המוצא הפוליטית שלהם בבחירות לאספה המכוננת.

במישור אחר, מצבם של הציונים הכלליים היה קשה בהרבה משהיה בימיה הראשונים של המדינה. לקריסה הפוליטית של הציונים הכלליים היה ביטוי ממשי במישור המוניציפלי לאחר שהמפלגה איבדה בשנת 1959 מכוחה גם ברשויות המקומיות ונאלצה להודות בהגמוניה של מפא"י, שחלשה מעתה גם על חלק הארי של העיריות והמועצות. המפלה הסמלית ביותר התרחשה בתל-אביב, שם ניצחה מפא"י את הציונים הכלליים והביאה לידי סיום עידן של 23 שנות שלטון אזרחי בעיר העברית הראשונה.³¹ המפלגה שרבים ממנהיגיה צמחו מהפעילות

29. ראו הדוח מ'24 בספטמבר 1959 על המגעים בין מפא"י לציונים הכלליים, אמ"ע 2-13-1959-441.

30. ראו הדיווח מ'11 באוקטובר 1959 על ישיבת הנהלת הציונים הכלליים שהתקיימה יומיים קודם לכן, שם.

31. לאחר הבחירות התקיים קרב בין מפא"י לציונים הכלליים על הרכבת הקואליציה בתל-אביב ומפא"י יצאה כשידה על העליונה.

המוניציפלית ושורשיה בהנהגת ערים ומושבות היו נטועים עמוק בתקופת המנדט³² איבדה לאורך שנות החמישים את המאחז החשוב ביותר שלה, שבו הציבה, עד לא מכבר, אתגר של ממש למפא"י. היחלשות הציונים הכלליים בזירה הכלל-ארצית בשנת 1955 תרמה למפלתם בבחירות לרשויות המקומיות ב־1959 מכיוון שמנהיגי המפלגה נותרו מחוץ לקואליציה הממשלתית ולא יכלו לספק לראשי הרשויות מטעמים סיוע ממשלתי מוגבר, ברוח המדיניות שנקט רוקח כשהיה שר הפנים במחצית הראשונה של שנות החמישים.³³

ההתרסקות בבחירות עוררה תסיסה רבתי בקרב הנהגת הציונים הכלליים. בעקבות הכישלון בבחירות לכנסת השלישית הופנה עיקר הזעם כלפי רוקח וברנשטיין, והפעם ספיר וסרלין הם שנתפסו באופן טבעי אחראים לכישלון. האפוזיציה למנהיגותם עמדה לחולל הפיכת חצר נוספת, בדומה לזו שעשו השניים ארבע שנים לפני כן לקודמיהם בהנהגת המפלגה,³⁴ אולם ברנשטיין הפגין מנהיגות אחראית והטיל את כל כובד משקלו נגד חזרה על שגיאת הפוטש המהיר.³⁵ הוא הוביל מהלך שבסופו התגבשה למפלגה הנהגה קולקטיבית בתקווה ששילוב הכוחות יאפשר ראשיתם של תהליכי בדיק-בית ותיקון.³⁶ אחת הפעולות הראשונות שהחליטה עליהן ההנהגה המשותפת היתה להקים ועדה שתערוך סקר מעמיק בניסיון לעמוד על עמדת חברי המפלגה בשאלת הגורמים לכשלונה האלקטורלי. העבודה על הסקר נמשכה כחצי שנה, וכשנמסרו ממצאיו להנהגה³⁷ כבר היתה מדינת ישראל על סף התפוצצות פרשת לבון, שהיתה עתידה להביא לשינוי דרמטי בהיערכות הפוליטית של הזרם הציוני הכללי.

בינתיים שקד בן-גוריון על הקמת ממשלתו החדשה. מנהיג מפא"י, שמפלגתו היתה המנצחת הגדולה של בחירות 1959, התאכזב מכך שמפא"י והציונים הכלליים לא השיגו יחד רוב בכנסת, שהיה מאפשר להן לשנות את שיטת הבחירות – מטרה שהיתה מרכזית בעיני ראש הממשלה בסוף שנות החמישים.³⁸ כדי לנסות ולגבש רוב לכינון שיטת בחירות אזורית, כמו גם כדי לדחוק לשולי הימין הקיצוני את מנחם בגין – יריבו הגדול – פעל בן-גוריון

32. שבה וייס, הפוליטיקאים בישראל: ייצוג, מקורות וסגנונות גיוס, תל-אביב 1973, עמ' 60, 64, 131.
33. אשר אריאן, העם הבוחר, רמת-גן 1973, עמ' 160.
34. שלמה נקדימון, 'תסיסה בקרב הצ"כ – דרישה להעביר את סרלין וספיר מתפקידיהם', חרות, 8 בנובמבר 1959.
35. פרץ ברנשטיין, 'עתיד הציונות הכללית', הבוקר, 13 בנובמבר 1959.
36. 'מתנגדי קו ספיר-סרלין צורפו להנהלת הכלליים', מעריב, 15 בנובמבר 1959; 'נדחה אי-אמון להנהלת הכלליים', הבוקר, 24 בדצמבר 1959.
37. שלמה נקדימון, 'מה אמרו בוועדת הסקר של הכלליים על מנהיגי המפלגה?', חרות, 14 ביוני 1960. אבנרי עוסק בהרחבה בסקר ובתוצאותיו. ראו: אבנרי, הקשר הליברלי, עמ' 26. לפי הסקר, הסיבות שנמצאו מרכזיות לירידת כוחם של הציונים הכלליים היו, לדברי אבנרי: הצבת משה ניסים במקום בכיר ברשימה, מריבה בהנהגה, הצהרת סרלין על הצטרפות לקואליציה עם מפא"י, פרשת רוקח, אדישות הסניפים, חוסר בקו מדיני וכלכלי ברור.
38. יב"ג, 5 בנובמבר 1959, אב"ג.

מיד עם היוודע תוצאות הבחירות להקמת מפלגה ליברלית חדשה שתורכב מהציונים הכלליים, מהפרוגרסיבים ומהגורמים המתונים בתנועת החרות. זו לא היתה הפעם הראשונה שבן-גוריון פעל לקידום מהלך כזה. הוא נפגש עם נחום גולדמן כבר בקיץ 1954 בניסיון לסייע ליוזמתו למיזוג הציונים הכלליים והפרוגרסיבים.³⁹ בן-גוריון קיווה שאיחוד המפלגות יקבע את דמותה של המפלגה המתחרה במפא"י מימין כמפלגת ימין מתון במקום תנועת החרות שנתפסה בעיניו כיריב קיצוני ומסוכן יותר. ראש הממשלה הראשון גם העריך שבמפלגה המשותפת תהיה לפרוגרסיבים השפעה איכותית על אף משקלם הקטן והם יוכלו להשפיע על הנהגתה בכיוון ליברלי ומתקדם יותר ולדחוק את השפעת האינטרסים הבורגניים של בעלי ההון מהחוגים האזרחיים. סיבה חשובה לא פחות היתה תקוותו כי איחוד בין הציונים הכלליים לפרוגרסיבים יסייע להתגבר על התנגדותם של הפרוגרסיבים לשינוי שיטת הבחירות וכך תיסלל הדרך לגיבוש שיטת בחירות אזורית-רובית במדינת ישראל.⁴⁰

ב-10 בנובמבר, שבוע לאחר הבחירות, קיים ראש הממשלה שלוש פגישות בנושא הזה. הראשונה היתה עם גולדמן, השנייה עם יוהר הררי מהמפלגה הפרוגרסיבית והשלישית עם סרלין מהציונים הכלליים. בן-גוריון ויהה את היעדר המנהיגות בציונות הכללית ועודד את גולדמן לסייע בהקמת המפלגה החדשה ולהתייצב בראשה. המנהיג הציוני תמך עקרונית ביוזמה אך טען שהוא זקוק לזמן להתארגנות.⁴¹ גם בשיחה עם הררי פירט בן-גוריון את תוכניתו לשידוד מערכות במערכת הפוליטית וטען שכדי שהמפלגה החדשה תהיה באמת ליברלית, צריכה הנהגתה לבוא מקרב המרכיב 'הבעלבת' בפרוגרסיבים שאינו נגוע בשנאת פועלים ולא מדמויות כמו יוסף ספיר, שעל אף יושרו וחוכמתו נוטה ימינה. בן-גוריון קיווה שבמקרה כזה יצטרף הררי למפא"י (או למפלגות הפועלים המתאחדות, כפי שעתיד להתרחש כמעט עשור לאחר מכן) ועמו יצטרפו גם אנשי 'העובד הציוני' במפלגה הפרוגרסיבית. הררי לא הסתייג מהתוכנית אך היה סקפטי באשר לסיכויים ליישמה. על השיחה עם סרלין לא מרחיב ראש הממשלה ביומנו, אך מציין כי למד מסרלין שהציונים הכלליים יהיו מוכנים להמשיך ולפעול לשינוי שיטת הבחירות.⁴² חמישה ימים אחר-כך שמע מראש הממשלה על תוכניתו גם שותפו של סרלין להנהגת הציונים הכלליים – יוסף ספיר.⁴³ בשלב זה החלו

39. ראו לדוגמה: שם, 7 ביוני 1954.

40. על קולות שונים במפא"י בעניין הצעת האיחוד בציונות הכללית ראו: פרוטוקול ישיבת מזכירות מפא"י, 25 ביוני 1954, אב"ג, חטיבת פרוטוקולים.

41. שם, 10 בנובמבר 1959. כשנפגשו כעבור שישה שבועות שני המנהיגים טען גולדמן שכל עוד הוא נשיא ההסתדרות הציונית לא יוכל לקדם את הרעיון. שם, 23 בדצמבר 1959.

42. שם, 10 ו-11 בנובמבר 1959.

43. שם, 15 בנובמבר 1959. ראש הממשלה פנה גם למזכיר 'העובד הציוני' הלל זיידל ושטח לפניו את תוכניתו ליצור מפלגה חלוצית-פועלית מאוחדת, ממפ"ם ועד 'העובד הציוני', אולם זיידל דחה את הצעתו וקבע שהתחך המעמדי הוא מיושן וכי החלוציות אינה נחלתו של מעמד אחד בלבד. דוד בן-גוריון להלל זיידל, 10 בנובמבר 1959; זיידל לבן-גוריון, 13 בנובמבר 1959. ראו גם תשובת בן-גוריון, שלא ראה בתשובתו של זיידל סוף פסוק, 15 בנובמבר 1959 – אב"ג, חטיבת התכתבויות.

להופיע תגובות על יוזמתו של בן-גוריון גם בעיתונים, ⁴⁴ אך שאיפתו לשנות את שיטת הבחירות לא זכתה לתמיכה מספקת ואילו הרעיון להקים מפלגה ליברלית נזקק עוד לשנה בערך של גישושים ולמשבר פוליטי גדול, 'הפרשה', כדי לקרום עור וגידים. במשאומתן הקואליציוני תמך ראש הממשלה דרך קבע בשיתוף הציונים הכלליים כדי לאזן את השפעת מפלגות השמאל, לאפשר ייצוג למעמד הבינוני ולהגדיל את מרחב התמרון של מפא"י בממשלה. ואולם נסיונותיו לשכנע את מנהיגי מפ"ם ואחדות העבודה עלו בתוהו. ⁴⁵ בסופו של דבר שוב נותרו הציונים הכלליים מחוץ לממשלה.

הסיבות לירידת כוחם של הציונים הכלליים בשנות החמישים

שקיעתם של הציונים הכלליים במהלך שנות החמישים התרחשה בשני שלבים עיקריים: בבחירות לכנסת השלישית ובבחירות לכנסת הרביעית. בבחירות לכנסת השלישית איבדה המפלגה שליש מכווחה וזכתה ב־13 מנדטים בלבד; המפלגה היתה כבדה אך הכישלון היה עשוי להיתפס כחד־פעמי על רקע העובדה שהפער מתנועת החרות, המפלגה השנייה בגודלה בכנסת השלישית, היה של שני מנדטים בלבד. ואולם בבחירות לכנסת הרביעית בשנת 1959 נחלו הציונים הכלליים את מפלתם הסופית: הם איבדו כ־40 אחוז מכוחם וירדו לשמונה מנדטים בלבד – פחות ממחצית חברי הכנסת של תנועת החרות. בחירות אלה קבעו שתי עובדות רבות חשיבות מבחינת מעמדם של הציונים הכלליים במערכת הפוליטית הישראלית: הן המחישו את הפסדם לתנועת החרות בקרב על הבכורה בימין הציוני, וכמו כן הם איבדו את היתרון על המפלגה הפרוגרסיבית. בשעה שהציונים הכלליים קרסו במהלך העשור מ־20 מנדטים לשמונה, עלו הפרוגרסיבים בהדרגה מארבעה לשישה מנדטים ואיימו לזכות בבכורה במרכז המפה הפוליטית. על עוצמת הכישלון מלמדת העובדה שזו היתה הופעתם העצמאית האחרונה בבחירות. המפלגה שזכתה במספר המנדטים הגדול יותר מכל מפלגה אחרת חוץ ממפא"י בחמש מערכות הבחירות הראשונות לא העזה עוד להתמודד לבדה. חמישה גורמים מרכזיים תרמו לשקיעתם של הציונים הכלליים ולכשלונם להיות אלטרנטיבה שלטונית:

א. מדיניותה הכלכלית של מפא"י. מפלגת השלטון למדה היטב את לקח הפסדה בבחירות לרשויות המקומיות בשנת 1950 ואת לקח הישגם המרשים של הציונים הכלליים בבחירות לכנסת השנייה. מפא"י נקטה מדיניות כלכלית חדשה שהוציאה את המשק מימי הצנע והקיצוב ובכך נטרלה את עוקץ המחאה שהזינה את התמיכה בציונים הכלליים. העלייה

44. ראו לדוגמה: 'ב.ג. הציע לרוזן ליוזם גוש ליברלי שיכלול גם החלק המתון של חרות', מעריב, 18 בנובמבר 1959.

45. 'ב.ג.', 18 ו־25 בנובמבר 1959, אב"ג; 'אחה"ע נגד צירוף הכלליים לממשלה', הארץ, 25 בנובמבר 1959.

ברמת החיים, שהושגה עקב צעדי ממשלת מפא"י, גרמה בהכרח לירידה בכוחם של הציונים הכלליים, שזינוקם בראשית שנות החמישים נבע רק ממחאה כלכלית חד-פעמית שמערכת ההסברה של המפלגה ניצלה בעילות. ⁴⁶ בשנות החמישים הפכה מפא"י למפלגה ממלכתית שהשתמשה לעתים ברטוריקה סוציאליסטית אך לא הנהיגה מדיניות סוציאליסטית, בין השאר מתוך כוונה שלא להרחיק ממנה את שכבות הביניים. בהדרגה, ובעיקר על רקע המחלוקת שפרצו יותר ויותר בין הנהגת מפא"י לשליחיה בהסתדרות, פחת חששם של חוגי הביניים, שבעבר צוירו כאויבי הפועלים, ממפלגת השלטון. פנייתה של מפא"י אל מרכז המפה הפוליטית צמצמה את שטח המחיה של הציונים הכלליים והותירה להם רק את ציבור התומכים הנאמן ביותר מקרב בעלי ההון, התעשיינים, הסוחרים הגדולים והפרדסנים. ספציפית בבחירות לכנסת הרביעית הצליחה התעמולה האפקטיבית של מפא"י למשוך לזרועותיה את קולותיהן של שכבות הביניים באמצעות ההסברה התקיפה נגד סכנת ערעור הסדר החברתי הגלומה בתנועת החרות, על רקע אירועי ואדי סאליב ומסע האופנועים. העובדה שהציונים הכלליים ניהלו עם בגין וחבריו משאומתן ממושך הקטינה עוד את תמיכתם של בוחרי המעמד הבינוני במפלגה.

ב. כשלונם של הציונים הכלליים למסד את תמיכת החוגים שהצביעו בעבורם בראשית שנות החמישים קשור בחולשת מחוז הבחירה הבורגני בגלל התנאים המיוחדים ששררו בארץ. המשימות שנגזרו מהמפעל הציוני חייבו מדיניות כלכלית ריכוזית המכוונת את הכלכלה מלמעלה כדי לאפשר פרויקטים לאומיים, כמו קליטת עלייה המונית. ⁴⁷ כוח עצום התרכז בידי הממשלה, שחלשה על ההון הציבורי ועל כספי המגביות והשילומים והיתה לפטרון של המגזר הפרטי, המספק לו תקציבי השקעות והטבות שונות. עקב כך נאלצו החוגים הבורגניים להשלים עם כללי המשחק של המדינה הצעירה והעדיפו מיקוח באמצעות ארגונים כלכליים כדי להשיג מהממסד רשיונות, אשראי, הזמנות ועסקים במקום להיאבק בעקיבות למען שינוי המשטר באמצעות המערכת הפוליטית. ⁴⁸ על רקע זה נשמט הבסיס מהביקורת הימנית הקלאסית הדורשת לצמצם את תפקידי המדינה בשמו של השוק החופשי. יתרה מזו, הציונים הכלליים שהיו מעוניינים להחליש את עוצמתה של ההסתדרות נאלצו לסטות מהדגם הקלאסי של ימין בורגני ודרשו דווקא להרחיב את מעורבות המדינה על חשבון החברה האזרחית בתחומים כמו שירותי הבריאות או יחסי העבודה (כשהמטרה היא להוציאם מן ההסתדרות). ⁴⁹ תהליכים אלה תרמו להשלמת שכבות הביניים ובעלי ההון עם

46. 'מיום ליום: מפא"י עשתה חיל בבחירות לכנסת ולרשויות המקומיות', הארץ, 5 בנובמבר 1959. יהושע גלבוע, 'הציבור זכר את 1951', מעריב, 11 בנובמבר 1959.

47. אמיר בן-פורת, היכן הם הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית, ירושלים תשנ"ט, עמ' 125.

48. דן הורביץ ומשה ליסק, מצוקות באוטופיה: ישראל - חברה בעומס יתר, תל-אביב 1990, עמ' 182-183.

49. אבי בראלי, 'הממלכתיות ותנועת העבודה בראשית שנות החמישים - הנחות מבניות', בתוך: מרדכי בראון (עורך), אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה, ירושלים 1999, עמ' 27-28.

ההגמוניה התרבותית של מפא"י, שסומלה בדמותו של האב־המיסד הממלכתי – בן־גוריון.⁵⁰ דמותו של מנהיג מפא"י נתפסה בשנות החמישים יותר ויותר כמייצגת לא רק את המפלגה שבראשה עמד אלא את מנהיגות העם והמדינה כולה. בתנאים כאלה איבדו הציונים־הכלליים בהדרגה את תמיכת המעמד הבינוני, שהיה אמור להיות האלקטורט המרכזי של המפלגה. ההגמוניה של מפא"י משכה לשורותיה גם את האינטליגנציה הצעירה מכיוון שהחברות במפלגת השלטון יכלה להבטיח לה קריירה ציבורית. לציונים־הכלליים, לאורך רוב שנות קיומם, היה הרבה פחות מה להציע.

ג. כשלונם של הציונים־הכלליים לחדור לאוכלוסיית העולים המזרחים. בבחירות לרשויות המקומיות בשנת 1950 זכו הציונים־הכלליים בתמיכה רחבה של האוכלוסייה הוותיקה, בעיקר האשכנזית, שזעמה על תנאי החיים שנכפו עליה בעקבות גלי העלייה ההמונית. ואולם כבר בבחירות לכנסת השנייה נוטלה הצלחתם של הציונים־הכלליים במידה מסוימת בעקבות הצבעתם המסיבית של העולים החדשים למפא"י. הציונים־הכלליים לא הצליחו להציע לעולים החדשים מצע רעיוני העונה על צורכיהם.⁵¹ המינימליזם הציוני הכללי בענייני חוץ וביטחון, מחויבותם לאינדיבידואליזם וריחוקם מהאתוס הקולקטיביסטי, כמו גם חוסר הבהירות הרעיונית שנקטו בתחום הדת – כל אלה צמצמו מראש את פוטנציאל התמיכה של העלייה המזרחית במפלגה שנתפסה כמייצגת את הציבור הוותיק, האמיד והמנוכר לעולים מאסיה ומאפריקה. בתנאים אלה קטפה מפא"י את תמיכת העולים שהוקירו את הממסד הקולט, ואילו תנועת החרות קלטה את מחאת העולים כנגד הממסד. המפלגה השלישית שזכתה בנתח נכבד מהאלקטורט המזרחי היתה המפד"ל בשל זהותה הדתית־הלאומית־המסורתית. בנסיבות אלה לא היה לציונים־הכלליים כל סיכוי להתחרות על קולם של העולים. על רקע השינויים הדמוגרפיים העמוקים שהתחוללו בחברה הישראלית בשנות החמישים, היה הכישלון לפרוץ לשכבות 'ישראל השנייה' קריטי בכל הקשור לסיכוייהם האלקטורליים של הציונים־הכלליים. ככל שחלף הזמן הלך והצטמצם משקלו באוכלוסייה של מאגר התומכים הוותיק של המפלגה – וקבוצות חדשות לא הצטרפו אליה.⁵²

ד. אי־הצלחת המפלגה לגבש לעצמה סדר יום אידאולוגי ברור שיצליח לרכז סביבו ציבור תומכים רחב. התפיסות הבורגניות השמרניות, שהתאימו לקבוצה מצומצמת של בעלי רכוש, יצרו לציונים־הכלליים דימוי של אינטרסנטים ואף של רודפי בצע. הדרישות לרפורמה כלכלית־חברתית בכיוון של שוק חופשי לא נתפסו כחלק מהשקפת עולם ליברלית מוצקה אלא כניסיון להבטיח לחוגי התעשיינים, הסוחרים וההקלאים הגדולים נתח גדול יותר

50. בן־פורת, היכן הם הבורגנים ההם?, עמ' 123-124.

51. ויץ, 'המהפך שלא היה' (לעיל הערה 8), עמ' 98.

52. שלמה צדוק מדיגיש גורם זה במחקרו. לטענתו, הציונים־הכלליים לא הצליחו להסתגל ולהיענות לאירוע המכריע שהתרחש בשנות החמישים: העלייה מארצות האסלאם. שלמה צדוק, 'הציונים הכלליים – המפלגה הליברלית 1948-1973: התגבשותה וגוויעתה של מפלגה', עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל־אביב 1991, עמ' 6.

מהעוגה. ההאשמות על העדפת המשק ההסדרותי על חשבון המגזר הפרטי לא יכלו להספיק בהיעדרה של תוכנית פעולה חלופית שלמה המביאה בחשבון קבוצות רחבות יותר בחברה. חוסר התשתית הרעיונית היה בעוכרי המפלגה גם בנסיונותיה להקים תנועת נוער, ואלה עלו בתוהו למרות הכספים הרבים שהושקעו בהם.⁵³ הציונים הכלליים לא נענו לקריאה שיצאה משורותיהם לגבש מצע ליברלי ובכך למעשה הכריעו בדילמה בין מפלגה מעמדית למפלגה עממית – לטובת האפשרות הראשונה. התוצאה היתה שהכוחות הליברליים במרכז המפה הפוליטית התרכזו מחוץ למפלגה – בעיקר בקרב הפרוגרסיבים שבחרו אסטרטגיה של השפעה על מפא"י מתוך המחנה. ההגמוניה הפועלית מנעה, עד שנת 1961, אפשרות של צירוף הכוחות הפרוגרסיביים והליברליים בציונים הכלליים לכינונה של מפלגה דמוקרטית ולא שמרנית, שתנסה למצות את הפוטנציאל האלקטורלי במרכז המפה הפוליטית.

ה. חסרונן של מנהיג מרכזי אחד שיגבש סביבו את הגורמים השונים במפלגה ויסמל את דמותה. כבר לפני שקמה מדינת ישראל בלט היעדרו של מנהיג בורם הציוני הכללי אך הבעיה הלכה והחריפה לאורך שנות החמישים. העובדה שאת מפלגת הציונים הכלליים ניהלו דרך קבע צמד מנהיגים העידה יותר מכול שלאף אחד מראשיה לא היו הכישורים הנדרשים ממנהיג כריזמטי. רוקח וברנשטיין הובילו את המפלגה במשותף בשנות המדינה הראשונות, אך אפילו הצלחתם האלקטורלית לא עשתה אותם למנהיגים בקנה-מידה לאומי ואף לא לקובעי הדרך העיקריים בתוך מפלגתם. לאחר הכישלון בבחירות 1955 ניהלו את המפלגה ספיר וסרלין. השניים הסתכסכו כעבור שנתיים וספיר היה לדמות המרכזית במפלגה עד פטירתו בשנת 1972. בשנות הנהגתו הממושכות לא הצליח יוסף ספיר לבסס לעצמו מעמד דומה למעמדם של ראשי מפלגות אחרות בארץ, קטנות כגדולות. תופעת הצמדים (המלווה בסכסוכים פנימיים) נמשכה כשבצדו של ספיר השתלב רימלט בהובלת המפלגה הליברלית ולאחר מכן פעלו במשותף רימלט ושמחה ארליך.⁵⁴ מפלגת הציונים הכלליים לא זכתה לאורך שנות קיומה למנהיגות כריזמטית שתצליח ללכד סביבה את קבוצות האינטרס הרבות במפלגה ולהוביל כיוון פוליטי ברור. הסכסוכים הפנימיים שהתגלעו במהלך הכנת רשימת המועמדים לכנסת הרביעית היו תוצאה של חוסר המנהיגות והחלישו עוד את התדמית הציבורית של המפלגה. המנהיגות האפורה התקשתה להתמודד עם מפלגות בעלות אתוס מובהק ופחותה היתה יכולתה להצליח מול מפלגות אקטיביסטיות שנאבקו עמה על ציבור הבוחרים.⁵⁵ בעיית האתוס והדימוי של הציונים הכלליים עמדה בבסיס התמיכה המועטה של

53. אברמוב, על מפלגה שנעלמה, עמ' 32. ראו בעניין זה שני מאמריו הקלאסיים של אברמוב: 'נצחון הבורבונים – עקב אכילס של הציונים הכלליים', בטרם, יח (1951); 'מפלגת אלטרנטיבה – כיצד, שם, יט (1951).

54. אבנרי, הקשר הליברלי, עמ' 39.

55. אביבה חלמיש הצביעה בעניין זה על חולשתה של הססמה 'תנו לחיות בארץ הזאת', לעומת הססמה 'טוב למות בעד ארצנו'. אביבה חלמיש, 'הנושאים את שם הליברליזם לשווא', הארץ (ספרים), 15 במרס 1995 (ביקורת על ספרו של אברמוב, על מפלגה שנעלמה). מערכות הבחירות לרשויות המקומיות ולכנסת השנייה היו היחידות שבהן הצליח האתוס הציוני הכללי לגרוף תמיכה ציבורית ניכרת.

האוכלוסייה הצעירה במפלגה - אחוזים בודדים בלבד. הצעירים שניצבו מימין למפא"י העדיפו בבירור את תנועת החרות: המדד המרכזי המלמד על שיעור תמיכת הצעירים במפלגה הוא הצבעת החיילים. לדוגמה, בשנת 1955 זכתה תנועת החרות ב־13.74 אחוז מקולות החיילים, ואילו הציונים־הכלליים קיבלו בצבא רק 6.37 אחוז מהקולות.⁵⁶ ארבע שנים אחר־כך עלה שיעור התומכים ב'חרות' בקרב המצביעים בצבא ל־16.8 אחוז, ואילו הצבעת החיילים לציונים־הכלליים ירדה ביותר ממחצית - ל־3.2 אחוז בלבד!⁵⁷ ועוד יש לזכור, שהציבור האזרחי דווקא היה זקוק לדמות של מנהיג שתלכד אותו ותניע אותו לפעולה בגלל הנטייה האינדיבידואליסטית של המשתתפים למעמד הביניים. חוגים אלה מאופיינים פעמים רבות ברתיעה מפני התארגנות ומפני קולקטיביות מכל סוג שהוא ולכן בלא מנהיגות שתלכד ותפעיל את חבריה נדונים החוגים האזרחיים לחולשה ארגונית לעומת קבוצות בעלות תודעה פועלית או לאומנית.

חולשת המנהיגות והיעדרו של סדר יום פוליטי ברור הכריעו בשביל הציונים־הכלליים את הדילמה בין אלטרנטיבה לקורקטיבה ('כוח מתקן' בתוך הממשלה) לטובת האפשרות השנייה. בלי מנהיג כריזמטי אי־אפשר להתיימר לכונן אלטרנטיבה, ולכן לאורך רוב שנות קיומה ניהלה המפלגה מגעים על האפשרות להצטרף לממשלה - מה שרק הגביר את תהליך הצטמקותה. גם בתחום זה התרחשה הפגיעה העיקרית בציונים־הכלליים ערב הבחירות לכנסת הרביעית מכיוון שהחודשים שקדמו לבחירות ביטאו את התנדנדותה של המפלגה על קו התפר שבין הצטרפות לממשלה לבין הישארות באופוזיציה. ההצבעה עם ממשלת בן־גוריון בסוגיית מכירת הנשק לגרמניה והצהרותיו של סרלין במהלך מערכת הבחירות על רצונה של המפלגה להצטרף לממשלה לאחריהן טשטשו עוד יותר את ייחודם של הציונים־הכלליים. בסיכומו של תהליך אבדה לציבור הבוחרים הרחב כל סיבה לבחור בציונים־הכלליים: מי שרצה במדיניות כלכלית פרגמטית ולא סוציאליסטית וקיווה לבוא על סיפוקו מהטבות הממשל - בחר במפא"י. מי שביקש למחות על מדיניות הממשלה או לבטא השקפות אקטיביסטיות - בחר ב'חרות'. ואילו מי שביקש להשפיע על דרכה של מפא"י בכיוון ליברלי יותר - בחר במפלגה הפרוגרסיבית. בין שלוש המפלגות הללו הלך והצטמצם המרחב האלקטורלי של הציונים־הכלליים. למפלגת הציונים־הכלליים נותרה האפשרות לבחור באיזה כיוון תשליך את יתבה: האם תתאחד עם הפרוגרסיבים במרכז או שמא תחבור לתנועת החרות בימין? במונחים של דילמת קורקטיבה מול אלטרנטיבה, העדפת השותפות בממשלה חייבה לחבור לפרוגרסיבים, ואילו העדפת הניסיון להציב למפא"י אתגר פוליטי של ממש חייבה הצטרפות לתנועת החרות. המפלגה ניסתה את האפשרות הראשונה ומשכזבה ממנה - הקימה את גח"ל, וסופה שנבלעה בתוך הליכוד.

56. ראו הנתונים שהגיעו לידי בן־גוריון בעניין זה, יב"ג, 1 באוגוסט 1955, אב"ג.

57. 'חלוקה סופית של המנדטים לכנסת', מעריב, 11 בנובמבר 1959.

הרקע להקמת המפלגה הליברלית בראשית שנת 1961

ניסיון ממשי למזג את הציונים הכלליים עם המפלגה הפרוגרסיבית עשה המנהיג הציוני נחום גולדמן בין סתיו 1953 לקיץ 1954. גולדמן שקל בימים ההם להשתקע בישראל וניהל מגעים ראשונים עם סרלין ורוזן כדי לגבש גוש פרלמנטרי של שתי המפלגות הציוניות הכלליות שיפעל במשותף כשלב ראשון לפני איחוד מלא.⁵⁸ היוזמה זכתה לתגובה חיובית בקרב מנהיגי הציונים הכלליים; אלה ראו בצירוף הפרוגרסיבים למפלגתם מהלך שעשוי להפיח רוח חדשה במפלגה לקראת הבחירות לכנסת השלישית ולקרב אל המפלגה חוגים ליברליים יותר בציבור, שעד אז נרתעו ממנה. מנהיגי הציונים הכלליים הניחו שיחסי הכוחות החד-משמעיים יביאו לבליעת הפרוגרסיבים בקרבם וגם יאפשרו להם לזכות בראשונה בתמיכה תקציבית וציבורית מכל זרמי הציונות הכללית בתפוצות. לעומת זאת, בקרב המפלגה הפרוגרסיבית התפתחה מחלוקת פנימית קשה בנוגע ליוזמת גולדמן. הדיון הרציני ביותר בסוגיה התקיים בוועידת המפלגה ביוני 1954. פנחס רוזן מנהיג המפלגה תמך ביוזמה,⁵⁹ וכמוהו גם ישעיהו פרדר ואברהם גרנות, אולם קבוצות חשובות במפלגה התנגדו בתוקף להצעה ואף איימו שלא יצטרפו למפלגה המתאחדת. זו היתה עמדתו של יזהר הררי, אך את נס הסירוב הניפו בעיקר חברי 'העובד הציוני' בהנהגתו של משה קול. בעיני סיעה זו היו לאיחוד שני חסרונות בולטים: (א) חוסר היכולת לגשר על הפערים הרעיוניים והחברתיים בין בוגרי תנועת הנוער החלוצית, חסידי הליברליזם הסוציאלי וההתיישבות השיתופית בקרב 'העובד הציוני' לבין התעשיינים, הפרדסנים וחוגי הבורגנות באגף השמרני של הציונים הכלליים. (ב) חוסר האיזון ביחסי הכוחות בין שתי המפלגות: אם בכנסת הראשונה לא היה פער גדול בין כוחם של הציונים הכלליים לכוחם של הפרוגרסיבים (שבעה מנדטים לעומת חמישה), הרי על רקע העוצמה האלקטורלית שצברו הציונים הכלליים התפתחה סכנה לבליעת הכוחות הליברליים בתוך מפלגת המעמד הבינוני.⁶⁰ יש להניח שראשי 'העובד הציוני' חששו לאבד במפלגה המאוחדת את ההשפעה הרבה שהיתה להם במפלגה הפרוגרסיבית, מכוח המסגרת הארגונית שעמדה לרשותם. ההתנגדות העזה בתוך המפלגה גרמה להחלטת הוועד הפועל שלה לדחות את הצעתו של גולדמן.⁶¹

58. פלתיאל, המפלגה הפרוגרסיבית, עמ' 335-340.

59. בונדי, פליקס, עמ' 482. ראו גם עדותו המאוחרת בישיבת הנהלת המפלגה הפרוגרסיבית, 23 בפברואר 1961, ארכיון משואה מ-10/9. גרשום שוקן, עורך הארץ, אף הציע להצטרף למפלגה המאוחדת, ללא חברי 'העובד הציוני'. פלתיאל, המפלגה הפרוגרסיבית, עמ' 337.

60. השנים הבאות הוכיחו שהערכתו של משה קול היתה נכונה והאיחוד בין שתי המפלגות היה עתיד להתבצע בתנאים טובים בהרבה מבחינתם של הפרוגרסיבים. ראו להלן.

61. 'תגובת הציונים הכלליים על החלטת הפרוגרסיבים', הארץ, 3 באוגוסט 1954. השוו: בונדי, פליקס, עמ'

בעקבות כשלון המגעים לאיחוד הציונות הכללית הוסיפו המפלגות להתחרות זו בזו בשתי מערכות הבחירות הבאות. הפיצול במחנה הציוני הכללי לא היה מקרי אלא תוצאה של הבדלים מהותיים בין שני הזרמים. הציונים הכלליים הדגישו את ההיבט הכלכלי של הליברליזם ולא את ההיבט החברתי-התרבותי שלו. בעלי הרכוש והסוחרים הגדולים בציונות הכללית היו שמרנים בעמדותיהם החברתיות והדתיות. גם הזעיר בורגנות הישראלית תמכה במגמות ליברליות בכלכלה אך היתה ביסודה שמרנית ורחוקה מהעמדות הפרוגרסיביות. לפיכך הוסיפה המפלגה הפרוגרסיבית לייצג בעיקר בעלי מקצועות חופשיים, פקידי מדינה, אנשי רוח ואת האינטליגנציה העובדת, חוגים שהיו קרובים לליברליזם החברתי, לרוחב האופקים האוניברסלי ולפלורליזם התרבותי והדתי שייצגה המפלגה.⁶² הציונים הכלליים חשו לאורך השנים רגשי נחיתות מסוימים כלפי המפלגה הפרוגרסיבית, שייצגה סדר יום ליברלי אמיתי ולא רק אינטרס מעמדי. תחושה זו רק חיזקה את התעמולה נגד מפלגת האחות הקטנה, שכרתה ברית כמעט קבועה עם מפא"י ונתפסה בעיני הציונים הכלליים כזרוע האזרחית שלה וכדרך של מפלגת השלטון לנקז אליה תמיכה של חוגים אזרחיים המתקשים להצביע בעבורה: אלה יתמכו במפלגה הפרוגרסיבית בידיעה שתשתף פעולה עם מפא"י לאחר הבחירות. מתברר כי רק אירוע בסדר גודל של 'פרשת לבון' היה יכול להביא לידי גישור הפערים בין שני פלגי הציונות הכללית.

'יש לנו כעת פגישה עם הגורל' – 'פרשת לבון' כזרז לאיחוד

בראשית שנות השישים עשו שני הפלגים של הציונות הכללית את הניסיון האחרון להתאחד. אירוע חיצוני היה הגורם המרכזי שאפשר את הקמת 'המפלגה הליברלית'. 'פרשת לבון' שזעזעה את המערכת הפוליטית יצרה, החל בסתיו 1960, סדר יום חדש בציבוריות הישראלית והציבה במרכז נושאים הנוגעים לדמותו של המשטר הדמוקרטי במדינת ישראל וליחסים בין מנהיגותו הסמכותית של בן-גוריון לבין החברה האזרחית בישראל. הבחירות לכנסת החמישית שהוקדמו לקיץ 1961 נסבו על שאלות שמעולם לא עמדו במרכז מערכת בחירות בישראל. מפא"י, שאך לפני שנתיים הגיעה לשיא עוצמתה, נגררה למערכת הבחירות בתנאים קשים, אך גם בתנועת החרות שררה אווירת רפיון כמו גם ידיעה שהדגלים הבולטים של התעמולה התנועתית קשורים לנושאים הצפויים להידחק ממרכז תשומת הלב הציבורית על רקע 'הפרשה'. בין מפא"י לתנועת החרות התרחב שטח המחיה הפוטנציאלי של מפלגת מרכז בעלת סדר יום אזרחי – זה היה הרקע העיקרי להקמתה של המפלגה הליברלית. משה קול, יוזם המהלך, טען כי רעידת האדמה המדינית והחברתית שהולידה 'הפרשה' מחייבת

62. בן-פורת, היכן הם הבורגנים ההם?, עמ' 127. ש"נ איזנשטדט, החברה הישראלית בתמורותיה, ירושלים 1989, עמ' 183.

היערכות חדשה לפתרון המשבר.⁶³ בדיון במפלגה הפרוגרסיבית באמצע פברואר 1961 על האפשרות להקים את המפלגה החדשה, העריך יהודה שערי, ממנהיגי 'העובד הציוני': 'זה לא משבר ממלתי אלא משבר הדמוקרטיה. [...] מפא"י תפסיד עשרה מנדטים שיתחלקו בין כל המפלגות. [...] צריכים לגשת למלאכה. אין אפשרות לדחות את ההכרעה. יש לנו כעת פגישה עם הגורל. אם כעת נבזבו אותה אינני יודע אימתי תבוא ההזדמנות של המפלגה הפרוגרסיבית'.⁶⁴

נוסף על 'פרשה' התחזקו בתחילת שנות השישים תהליכים שהקלו את אפשרות האיחוד בין הציונים הכלליים למפלגה הפרוגרסיבית. המכשול הראשון שהוסר בדרך לאיחוד היה קשור להקמת סיעת העובדים הציונית הכללית בהסתדרות הכללית. המחלוקת בשאלת היחס להסתדרות הכללית עמדה החל באמצע שנות השלושים בלב המחלוקת הפנימית בורם הציוני הכללי, והקמתו של ארגון עובדים ציוני כללי עצמאי גרמה בסופו של דבר לפילוג לשתי מפלגות.⁶⁵ גם כשנעשה הניסיון האחרון בתקופת המנדט, בשנת 1946, לאיחוד הזרמים הציונים הכלליים, מנע עניין זה את חברי 'העובד הציוני' מלהיות חלק במפלגה המאוחדת. ההחלטה שקיבלו הציונים הכלליים בוועידתם בשנת 1952 להקים איגוד עובדים בהסתדרות הכללית, כדי לשוות למפלגה אופי עממי יותר ובורגני פחות, התגלתה בתהליך מימושה כאמצעי יעיל להתקרבות למפלגה הפרוגרסיבית. שיתוף הפעולה בין 'העובד הציוני' לבין 'איגוד העובדים', כשני גורמים אורחיים יחידים בהסתדרות הכללית, התחזק במהלך שנות החמישים והגיע לשיאו בוועידה התשיעית של ההסתדרות הכללית. בוועידה זו בפברואר 1960 ביטאו שתי הסיעות עמדות משותפות ברוב סעיפי ההחלטות. טבעי היה שראשי הזרם הפועלי בציונים הכלליים ימצאו שפה משותפת עם קול וחבריו. חשוב יותר היה תהליך השינוי שעבר על ראשי 'העובד הציוני', שהתנגדו בעקיבות ליוזמות האיחוד בציונות הכללית. קבוצה זו למדה מהפעילות המשותפת בהסתדרות שחילוקי הדעות אינם חריפים כפי שנדמה לפני כן, וכי שיתוף פעולה בסיעה אחת עשוי להעצים את כוחם ואת השפעתם בהסתדרות. ההחלטה לאחד את הסיעות בהסתדרות קדמה למיזוג הכללי של המפלגות. במאמר שכתב בעקבות ההחלטה על הקמת סיעת העובדים הליברלית המאוחדת בהסתדרות טען שערי, כי 'העובד הציוני' צבר הרבה צדק, אבל לא צבר די כוח: 'קבעה כאן המטרה המשותפת בתוך ההסתדרות ולא המסגרת המפלגתית הנפרדת מחוץ להסתדרות. והחידוש ההסתדרותי הוא בזה, שבפעם הראשונה בתולדות ההסתדרות קם כוח לא-סוציאליסטי, שבבחירות האחרונות למוסדותיה השיג כ-10% מהקולות ונוצר אגף ליברלי בעל משקל בתוכה'.⁶⁶ שיתוף הפעולה

63. משה קול, 'מפלגה ליברלית רחבה - התשובה למשבר', משעולים בציונות ובלברליזם, ירושלים ותל-אביב 1964, עמ' 70.

64. פרוטוקול ישיבת הנהלת המפלגה הפרוגרסיבית, 16 בפברואר 1961, ארכיון משואה מ-4/10 [ההדגשה שלי, א"ג].

65. אז סירבו הציונים הכלליים ב' להצטרף להסתדרות, מה שהביא לפיצול הזרם הציוני הכללי לשני פלגים.

66. יהודה שערי, 'תנועה ליברלית בתוך ההסתדרות', תמורות, ו (מרס 1961), עמ' 14.

בוועידת ההסתדרות סגר מעגל שנפתח 25 שנה קודם לכן, עם הקמת איגוד העובדים הציוני הכללי, והתפרש כהודאה של הציונים הכלליים בצדקת דרכו של 'העובד הציוני' הדבק בהסתדרות העובדים הכללית. כך קרה ששערי וחבריו, שטרפרו בשנת 1954 את נסיון האיחוד של גולדמן, הפכו בראשית שנות השישים למנוע העיקרי של היוזמה החדשה לאיחוד. מכשול אחר, שהיה קשור גם הוא להפגת חששותיהם של מנהיגי המפלגה הפרוגרסיבית, הוסר עקב השחיקה המתמשכת בכוחם האלקטורלי של הציונים הכלליים. העובדה שבבחירות לכנסת הרביעית זכו הציונים הכלליים בשמונה מנדטים ואילו ייצוגה של המפלגה הפרוגרסיבית עלה לשישה חברי כנסת אפשרה להתאחד במפלגה משותפת כשני גורמים השווים במשקלם.⁶⁷ חששם של מנהיגי המפלגה הפרוגרסיבית כי במפלגה אחת יהפכו לחסרי השפעה ויבלעו בקרב הציונים הכלליים הרתיע רבים מהם מלתמוך ביוזמת האיחוד באמצע שנות החמישים. במהלך שנות החמישים הצטמצם הפער האלקטורלי בין המפלגות והפרוגרסיבים יכלו להניח שיתרונם האיכותי יהפוך אותם לגורם בעל השפעה מכרעת במפלגה החדשה. גם בעניין זה היה משקל רב להערכת ראשי 'העובד הציוני' את מעמדם בתנאים החדשים. בעשור הראשון למדינה ביססו קול ושותפיו את שליטתם הארגונית במפלגה הפרוגרסיבית והיו לגורם המרכזי בצומתי ההכרעות שעמדו לפניו. כל עוד נטה היחס בין הציונים הכלליים לפרוגרסיבים באופן ברור לטובת הראשונים, היה אפשר להניח ש'העובד הציוני' יהפוך במפלגה בעלת דומיננטיות בורגנית לסיעה בעלת השפעה מוגבלת. לעומת זאת, על רקע הרפיון הארגוני הבולט בקרב הציונים הכלליים ושחיקתם האלקטורלית הניחו ראשי 'העובד הציוני' וקול בראשם, שגם במפלגה המאוחדת יוכלו להיעשות בהדרגה למרכיב רב עוצמה והשפעה.

נראה כי מנהיגי המפלגה הפרוגרסיבית מאסו בתפקיד שמילאה מפלגתם במשך 13 שנות המדינה – מפלגה קטנה ואיכותית הנסמכת על שולחנה של מפא"י. כבר בעקבות הבחירות לכנסת השלישית החלו אנשים בתנועת העובד הציוני להרהר בקול רם בבעיית קפאונה של המפלגה: קול וחבריו חשו שהמפלגה הגיעה לקצה גבול יכולתם הארגונית, קצו במעמדם כמפלגה קטנה נצחית וביקשו דרך להרחיב את שורותיה. בשנת 1957 וב-1958 גברו הקולות שקראו להקמת מפלגה ליברלית באמצעות גורמים נוספים שיצטרפו למפלגה הפרוגרסיבית (בין היתר משורות הציונים הכלליים במקרה שהמפלגה תחליט להתאחד עם 'חרות').⁶⁸ אירוועי 'הפרשה' שהתרחשו במדינה בין סתיו 1960 לאביב 1961 הגבירו את כעסו האישי של רוזן על בן-גוריון⁶⁹ והמחישו לחבריו כי תוספת של מנדט או שניים למפלגתם⁷⁰ לא תוכל

67. ארצי, דווקא ציוני, עמ' 206.

68. פלתיאל, המפלגה הפרוגרסיבית, עמ' 344.

69. ראו לדוגמה דברי רוזן בישיבת הנהלת המפלגה, 26 בפברואר 1961, ארכיון משואה מ-4/10.

70. המפלגה הפרוגרסיבית זכתה בבחירות בתמיכה שבין 3.2 אחוזים (1951 - 4 מנדטים) ל-4.6 אחוזים (1959 - 6 מנדטים).

להביא לשינוי של ממש במידת השפעתם על דמותה של מדינת ישראל. הם הבינו שההגמוניה של מפא"י מונעת מראש משר פרוגרסיבי בודד כל סיכוי להיות גורם מרכזי בעיצוב מדיניות הממשלה. מנהיגי הפרוגרסיבים הגיעו למסקנה שהדרך היחידה לפריצה פוליטית טמונה ביצירת מסה אלקטורלית שתאפשר להביא לידי ביטוי את האיכות האינטלקטואלית, שההכרה בערכה עמדה בלב תודעתם העצמית. האיחוד עם הציונים הכלליים היה אמור לספק את הממד הכמותי שחשקו בו.

לעומתם איבדו הציונים הכלליים בבחירות לכנסת הרביעית את שארית בטחונם העצמי בסיכוי מפלגתם להתאושש בהתמודדות עצמאית בבחירות. תהליך ההתרסקות המדורג שחוותה הנהגת המפלגה בשנות החמישים גרם לרבים מהם לחתור לאיחוד עם גורם קרוב במפה הפוליטית. ההתנגדות הפנימית שהתעוררה במפלגה במהלך המגעים עם תנועת החרות בשנת 1958 הבהירה כי גיבוש הימין הציוני ייעשה רק במחיר של קרע בקרב הציונים הכלליים. התעמולה החרפה של מפא"י נגד מנחם בגין במערכת הבחירות לכנסת הרביעית והצגת 'חרות' כגורם העלול לערער את הסדר החברתי הרחיקה את אפשרות האיחוד עמה. על רקע זה נותר האיחוד עם המפלגה הפרוגרסיבית אפיק הפעולה הפוליטי היחיד שעשוי להפחית תקווה ורוח חיים בשורות פעילי הציונים הכלליים. ראשי המפלגה היו זקוקים לאיחוד עם הפרוגרסיבים כאמצעי חיצוני שיסייע להם לגבש צביון פוליטי חדש, ליברלי יותר ושמרני פחות, אשר יסיר, כך קיוו, את משקולת התדמית הבורגנית שהכבידה על הציונים הכלליים. ספיר, שבשנות הארבעים היה בין מנהיגי 'האיחוד האזרחי', האגף השמרני בציונים הכלליים, כתב בעקבות איחוד הסיעות בהסתדרות: 'החלוקה בין ציבור פועלים לציבור 'אזרחי' אינה תואמת יותר את הסולם החברתי ואיננה מובנת יותר למרבית האוכלוסייה ובעיקר לנוער'.⁷¹ על השינוי הרטורי שהתבטא בעמדות הציונים הכלליים מלמדת תגובתו של רוזן, שכינה את מאמרו של ספיר 'מאמר פרו-הסתדרותי קיצוני' וטען כי במהלך קריאת המאמר חשב שהגיעו 'ימות המשיח'.⁷² הרטוריקה הציונית הכללית החדשה העידה על הכרתם של ספיר וחבריו כי הם זקוקים למפלגה הפרוגרסיבית כדי לפרוץ למעגל תומכים חדש הנרתע מגיבנת הדימוי השמרני והאינטרסנטי של הציונים הכלליים. כמו כן קיוו ראשי הציונים הכלליים כי מיוגם עם הפרוגרסיבים יגרום לראשונה זה שנים רבות להצטרפותם לממשלה. מאז הדחת שרי המפלגה מממשלת שרת ערב הבחירות לכנסת השלישית, לא צורפו הציונים הכלליים לאף ממשלה קואליציונית. הם נאלצו לראות את השרים המופקדים על התיקים הכלכליים מבצעים מדיניות שנתפסה בעיני הציבור כ'ליברלית' בעוד הם עצמם מנוטרלים מכל אפשרות להשפיע על מדיניות הממשלה ורחוקים מעמדות הכוח שהשלטון המרכזי עשוי להעניק. רוזן הבהיר לחבריו להנהלת המפלגה בעת הדיון ביוזמת הקמת המפלגה החדשה מהו המניע המרכזי של הציונים הכלליים, העומד לדעתו מאחורי התלהבותם מהמפלגה

71. יוסף ספיר, 'צעד ראשון בכיוון הנכון', הבוקר, 17 בפברואר 1961.

72. פרוטוקול ישיבת הנהלת המפלגה הפרוגרסיבית, 23 בפברואר 1961, ארכיון משואה מ-4/10.

החדשה: 'אבל אני צריך לומר לכם שכל העניין שלהם באיחוד הוא לחפש דרך לחזור לממשלה מפני שנמאסת להם האופוזיציה. הם למדו את הלקח שהטפתי במשך הרבה שנים שכל זמן שאין אפשרות לאלטרנטיבה או העמדה האופוזיציונית היא מאוד עקרה, לפי טבע הדברים. ואני שמעתי מאנשי הצ"כ: "זה משעמם". ומי שהיה בממשלה יודע שיכול להשפיע הרבה יותר מאשר באופוזיציה'.⁷³ מנהיגי הציונים הכלליים קיוו כי הכוח שיתרכז סביב המפלגה הליברלית החדשה יהפוך אותה בעיני מפא"י לשותף רצוי וזמין לממשלה ויחזיר אותם לעמדה של שותפות בהנהגת המדינה. הם העריכו כי חברותם במפלגה אחת עם רוון, הררי וקול תסיר מהם את חרם השותפות שהטילו עליהם מפלגות השמאל ותחזיר את המפלגה למרכז העשייה הציבורית.

תהליך הקמת המפלגה החדשה

עם התפטרותו של בן-גוריון מראשות הממשלה ביום האחרון של חודש ינואר 1961, בעקבות קבלתה של הממשלה את מסקנות 'ועדת השבעה', נכנסה המערכת הפוליטית לכמה שבועות של סחרור. תהליך הקמת המפלגה הליברלית התנהל במקביל למאמציה של מפא"י למנוע בכל מחיר בחירות חדשות, שבהן תוכל המפלגה רק להפסיד. האפשרות המעשית הראשונה שנבדקה היתה הקמת ממשלה צרה בהשתתפות מפא"י, המפד"ל והמפלגה הפרוגרסיבית. הנהגת המפד"ל הודיעה שתסכים להצטרף לממשלה רק אם תצטרף עמה עוד מפלגה לשותפות עם מפא"י. המפלגה הפרוגרסיבית היתה צריכה לגבש את עמדתה בנושא: הצורך להחליט בעד או נגד הצטרפות לממשלה חדשה היה קשור במידת הנחישות להקים מפלגה חדשה עם הציונים הכלליים; היה ברור בשלב ההוא ששתי האפשרויות לא יכלו להתקיים בו בזמן. בסופו של דבר החליטו הפרוגרסיבים שלא להיענות לפניות מפא"י.⁷⁴ קול קבע את הטון הפסקני נגד ההצטרפות בעוד הררי ואפילו רוון נטו להצטרף, אך ההחלטה שלא להצטרף התקבלה ברוב מכריע.

לאחר חודש, כשהמפלגה הליברלית כבר היתה בעיצומו של תהליך הקמתה, העמידו מנהיגי מפא"י את הנהגות הפרוגרסיבים והציונים הכלליים בדילמה דומה: בניסיון אחרון למנוע את הקדמת הבחירות הוצע למפלגה הליברלית, שפורמלית עדיין לא הוקמה, להצטרף לממשלת מפא"י בלי בן-גוריון בראשות הממשלה. עקיבא גוברין⁷⁵ (וייתכן שגם פנחס

73. שם.

74. 'הפרוגרסיבים החליטו לא להצטרף לממשלה עם ב"ג', הבוקר, 12 בפברואר 1961.

75. על-פי עדותו של יוסף תמיר, שדבריו הם מקור עיקרי לאירוע זה: יוסף תמיר, מאחורי הקלעים: אגרות

אישיות מהכנסת, תל-אביב 1991, עמ' 114.

ספיר⁷⁶) נדברו עם הררי על ההצעה שלוי אשכול ירכיב ממשלה חדשה בהרכב מפא"י-ליברלים. ראשי הפרוגרסיבים נטו לקבל את ההצעה ויזמו פגישה עם מנהיגי הציונים הכלליים לליבונה. ואולם יוסף ספיר וחיים לבנון זעמו על המגעים הסודיים שהתנהלו בלא ידיעתם בין שותפיהם החדשים לבין מפא"י והודיעו על התנגדותם החריפה לרעיון. לבנון שאל: 'מה יאמרו עלינו - הנה הקימו מפלגה כדי לבצע קנוניה ולהיכנס לממשלה. יבוזו לנו!'.⁷⁷ בעצם העלאת הרעיון היה משום ערעור יחסי האמון בין שתי ההנהגות. בעקבות הפגישה חזרה ועלתה בקרב הציונים הכלליים המחשבה לבדוק את האפשרות להתמזג עם 'חרות' במקום עם המפלגה הפרוגרסיבית.⁷⁸ ואולם יוסף ספיר היה מודע להתנגדות הנחרצת של האגף המתון בציונים הכלליים לחידוש מגעי המפלגה עם תנועת החרות. יוסף תמיר, שהיה בין הדמויות המרכזיות באגף הזה, מספר בזכרונותיו על פגישה שלו עם אלימלך רימלט, שמחה בבה ושמחה ארליך בקפה 'רוול' בתל-אביב שמטרתה היתה לנטרל כל אפשרות של פנייה נוספת של הציונים הכלליים למנחם בגין לבדיקת אפשרות האיחוד 'ששוב ריחפה באוויר'.⁷⁹ בסופו של דבר נשמר עצם קיום הפגישה בסוד והבחירות החדשות שהוכרזו סייעו למפלגה החדשה להתגבר על משברי ההקמה.

כאמור, השלב הראשון בדרך לאיחוד המחודש בציונות הכללית התקיים כבר בינואר 1961 עם ההחלטה על איחוד סיעות העובדים של שתי המפלגות בהסתדרות.⁸⁰ בסיעה המאוחדת, שהיתה אמורה לייצג עשרה אחוזים מחברי ההסתדרות הכללית, נשמר לחברי 'העובד הציוני' רוב של 60 אחוז בייצוג במוסדות השונים. כאשר התקיים כנס ההקמה של תנועת העבודה הליברלית, ב-20 בפברואר באולם 'אוהל שם', כבר נוצרה הדינמיקה לאיחוד המפלגות גם בזירה הארצית.⁸¹ המשבר הממשלתי שנוצר עקב הפולמוס על החלטות 'ועדת השבעה' הפיח רוח חיים בקרב הנהגת הציונים הכלליים. ואולם בקרב חברי המפלגה הפרוגרסיבית התעוררו חילוקי דעות בנוגע להצעת האיחוד. המפלגה שהיתה מורגלת לקיים אורח חיים הדומה לזה של משפחה אינטימית⁸² היתה צפויה לאבד באחת את היתרונות

76. על-פי הדיווח בישיבת הנהלת המפלגה הפרוגרסיבית. פרוטוקול מיום 15 במרס 1961, ארכיון משואה מ-4/10.

77. מצוטט אצל תמיר, מאחורי הקלעים, עמ' 114.

78. על-פי עדותו של מנחם בגין אכן התקיימו בסוף חודש פברואר 1961 גישושים בין הנהגת תנועת החרות לציונים הכלליים כדי לבדוק את האפשרות לחדש את המשא-ומתן להקמת מפלגה מאוחדת. ראו מכתבו של מנחם בגין ליוסף קלרמן, 1 במרס 1961, מכון ז'בוטינסקי בישראל (מזב"י) פ 63/9-20.

79. תמיר, מאחורי הקלעים, עמ' 115.

80. 'העובד הציוני אישר הקמת סיעה משותפת עם איגוד העובדים הציונים הכלליים', הבוקר, 20 בינואר 1961.

81. יוסף ספיר קורא ליצירת גוש ליברלי כאלטרנטיבה לשלטון', הבוקר, 19 בפברואר 1961; 'הוקמה סיעת העובדים הליברליים בהסתדרות', שם, 20 בפברואר 1961.

82. על החשש מאובדן האינטימיות ראו רשימתו הביקורתית של אורי קיסרי, 'בעקבות התרשמויות ליברליות', הארץ, 5 במאי 1961.

שהפיקה במשך שנים ממעמדה המיוחד. הררי התנגד למהלך שירחיק את חבריו ממפא"י הקרובה להם ברוחה, יהפוך את הפרוגרסיבים לחלק מגוש בורגני העתיד לדעתו להיסחף, מכורח העימות הפוליטי, ימינה, הרחק מצביונה המתקדם של המפלגה הפרוגרסיבית.⁸³ הררי הוביל מהלכים שכוונו למנוע את תהליך ההתקרבות לציונים הכלליים. הוא ניהל מגעים עם מנהיגי מפא"י, גישש בעניין אפשרות ההשתלבות מחדש בממשלה ואף הצהיר שבמקרה של מיווג עם הציונים הכלליים, יפרוש מהמפלגה ויצטרף למפא"י.⁸⁴ לצד הררי הביעו התנגדות לאיחוד המתגבש גם חלק ניכר מחברי הקיבוצים של תנועת הנוער הציוני וחלק מתומכי המפלגה בחו"ל. קול פעל במלוא המרץ לשכנע את שותפיו לדרך הארוכה באגף השמאלי של המפלגה הפרוגרסיבית להסיר את התנגדותם למהלך. הוא הפעיל את כל כובד משקלו בכינוס של חברי קיבוצי התנועה באושה והצליח לשכנע אותם לתמוך באיחוד בהבטיחו להם שהמפלגה תוקם רק לאחר שתובטח דרכה הליברלית והמתקדמת.⁸⁵ גם לאחר הכינוס באושה הוסיפו חברי קיבוצים של 'הנוער הציוני' להתנגד למהלך וקול המשיך בנסיונות השכנוע שלו, בעיקר על בסיס הטענה כי משקלו של 'העובד הציוני' במפלגה החדשה יהיה רב כמו גם סיכויי להשפיע על דרכה בכיוון סוציאלי והומני.⁸⁶ ספיר נרתם אף הוא למסע הסברה בקיבוצי התנועה ובמושביה כדי לשבור את הדימוי הימני המאיים של הציונים הכלליים.⁸⁷ בד בבד פעל יצחק ארצי לרכך את התנגדותם של חברי המרכז הלטינו-אמריקני של 'הנוער הציוני' למהלך המתגבש. הוא הדגיש כי לא נותרו חילוקי דעות מהותיים בין שתי המפלגות וטען כי 'הבדלי הגוונים' הובלטו והורחבו בעקבות היריבות והשהות משני צדי המתרס של ממשלה ואופוזיציה. ארצי גם הזהיר את המתנגדים להקמת המפלגה הליברלית שבלעדיה עלול להתפתח גוש ימני חרות-הציונים הכלליים.⁸⁸

בין הנימוקים שהעלו המהססים במפלגה הפרוגרסיבית, ובהם גם רוזן, היתה התחושה שדווקא מערכת הבחירות של 1961 מציבה לפרוגרסיבים תנאים נוחים במיוחד להגברת עוצמתם הפוליטית. עמדתו הנחרצת של רוזן במהלך ה'פרשה', התייצבותם של אנשי רוח מול מה שתפסו כגילויי עריצותו של בן-גוריון והתחושה שבקרב החברה האזרחית מתפתחת תסיסה חיובית העשויה לעורר אנשים לפעולה ולהעברת תמיכתם ממפא"י לפרוגרסיבים, גרמו לאחדים ממנהיגי המפלגה להסס בטרם הצביעו בעד המיווג עם הציונים הכלליים או

83. ראו דבריו בישיבת הנהלת המפלגה הפרוגרסיבית ב-16 בפברואר 1961, ארכיון משואה מ-4/10.

84. יב"ג, 21 באפריל 1961, אב"ג. הררי, שהציג עצמו כמי שקרוב לרוחה של מפלגת הפועל-הצעיר ההיסטורית, הצטרף בסופו של דבר למפלגה הליברלית, אך בשנת 1968 עזב את חבריו למפלגה הליברלית העצמאית והצטרף למפלגת העבודה.

85. משה קול, מאבקים ומפעלים: פרקים אוטוביוגרפיים, תל-אביב 1984, עמ' 87; בונדי, פליקס, עמ' 558.

86. משה קול לשלום גרוס ואחרים מקיבוץ אושה, 21 באפריל 1961, ארכיון משואה מ-3/32.

87. ארצי, דווקא ציוני, עמ' 207.

88. יצחק ארצי לגלזרמן ואחרים, 13 במרס 1961, ארכיון משואה מ-3/32.

להציע אפשרות של איחוד לאחר הבחירות.⁸⁹ ואולם בסופו של דיון התקבלה ההכרעה במפלגה הפרוגרסיבית ברוב מכריע מול מתנגד יחיד.⁹⁰ ההחלטה על המיזוג במוסדות הציונים הכלליים התקבלה ביתר קלות על רקע מצבה הקשה של המפלגה. ועדה בהרכב חמישה מראשי המפלגה – ברנשטיין, ספיר, איכילוב, רימלט ולבנון – גיבשה את ההצעות לסיכום המשאומתן עם המפלגה הפרוגרסיבית והביאה אותן להנהלת המפלגה.⁹¹ בהצבעה בתום ישיבה של עשר שעות לא הצביע איש מחברי ההנהלה נגד ההצעה להתאחד עם הפרוגרסיבים.⁹² שניים משלושת הנמנעים היו יוצאי התנועה הרוויזיוניסטית, והם נימקו את הימנעותם ברצון להקים גוש שיכלול כשותף שלישי גם את תנועת החרות. גם סרלין דרש שהאיחוד הליברלי יהיה רק שלב ראשון בדרך לשותפות עם תנועת החרות, מה שיאפשר להציג אלטרנטיבה ממשית למפא"י.⁹³ זו היתה דעתם של רבים ממשותפי הדיון בהנהלת הציונים הכלליים, אלא שרוב חברי ההנהלה מיהרו להשלים עם התנאי החד-משמעי שהציבו מנהיגי הפרוגרסיבים: להוציא מראש מכלל אפשרות דיון על צירוף תנועת החרות למפלגה החדשה.

סיכול הנסיונות לצרף את תנועת החרות למפלגה המאוחדת

בעבור הפרוגרסיבים היתה ההחלטה להשאיר את תנועת החרות מחוץ למהלכי הקמת המפלגה החדשה תנאי בל-יעבור ומהותי, וזה על רקע ניגודי ההשקפות והמזג בין רוזן, קול ותומכיהם מצד אחד לבין בגין ותומכיו מהצד האחר. הדיונים הפנימיים במפלגה הפרוגרסיבית וכן המכתבים שנשלחו במסגרת המאמצים לקידום היוזמה הליברלית משובצים בהתבטאויות

89. ראו דברי פנחס רוזן בהנהלת המפלגה ב-23 בפברואר 1961, ארכיון משואה, מ-10/9. רוזן חשש שציבור מאוכזבי מפא"י יירתע מהמפלגה המשותפת עם הציונים הכלליים, ואילו במקרה של הופעה עצמאית של הפרוגרסיבים יהיה קל יותר לקהל תומכים זה לתמוך בהם.
90. 'ברוב של 29 נגד 1: הפרוגרסיבים מסכימים למפלגה ליברלית', הבוקר, 24 בפברואר 1961. המתנגד היה יוחנן כהן, נציג קיבוצי 'הנוער הציוני'. בוועד הפועל של המפלגה התקבלה ההחלטה ברוב של 85 תומכים מול 13 מתנגדים.
91. 'הנהלת הצ"כ מתכנסת לדיון בהצעות לליכוד ליברלי', שם, 7 במרס 1961.
92. הוועד הפועל אישר את התוכנית ברוב של 152 תומכים מול 4 נמנעים. 'הווע"פ של הצ"כ אישר הקמת המפלגה הליברלית', שם, 3 באפריל 1961.
93. תמיר, מאחורי הקלעים, עמ' 112. ד"ר זאב פון-וייזל, 'מדוע נמנעתי מלהצביע בעד חיסול הציונים הכלליים', ידיעות אחרונות, 6 באפריל 1961. גם ברוך ויינשטיין נמנע לאחר שדרש להציג את ההחלטה כצעד ראשון בדרך להקמת גוש לאומי-ליברלי. 'מפלגה ליברלית תוקם בישראל', הבוקר, 10 במרס 1961. יוסף סרלין, 'זיכרון ליברלי - הכיצד?', שם, 24 בפברואר 1961. המאמר עורר את רוגזם של מנהיגי הפרוגרסיבים, ומנהיגי הציונים הכלליים מיהרו להבטיח כי הנושא לא יעלה עוד על דפי בטאונם. ראו מכתב משה קול ליצחק ברקאי, 9 באפריל 1961, ארכיון משואה מ-7/32.

המדגישות את מקומה של תנועת החרות מחוץ למחנה. קול כתב לגולדמן: 'בשום פנים אינני מביא בחשבון את "חרות" בתכנית הזאת, מכיוון שדמגוגיה וליברליזם עומדים בסתירה',⁹⁴ ובמקום אחר טען:

איננו רואים שותפות רעיונית בינינו ובין 'חירות', שהיא קיצונית במדיניות החוץ, ודמגוגית במדיניותה הסוציאלית ונוגדת את גישתנו להסתדרות העובדים, למשקה ולמפעלי העזרה ההדדית שלה. איננו מקבלים את הנוסח של בן-גוריון 'פרט לחירות ומק"י'. איננו גורסים חרמות בחיים פוליטיים אלא ויכוחים הגונים המתקיימים על רמה ומושמצים מתוך אחריות לאומית. אך מפלגה צריכה להיות מושתתת על בסיס רעיוני ברור, והרי בסיס כזה אינו קיים בין הליברליזם המתקדם וההומני שלנו ובין 'חירות'.⁹⁵

קבלתם של הציונים-הכלליים את ההתנגדות הפרוגרסיבית לאיחוד משולש עם תנועת החרות שירתה את קול ושותפיו למהלך גם בוויכוחיהם הפנימיים מול הקולות במפלגה שהסתייגו מעצם הקמת המפלגה הליברלית, מכיוון שלנימוקיהם השונים של המהססים הצטרף החשש כי סופו של המיזוג עם הציונים-הכלליים להוביל גם לרשימה משותפת עם תנועת החרות.⁹⁶ לפיכך נדחו הקריאות שהופיעו בעיתונות להקמת מפלגה משותפת לתנועת החרות, לציונים-הכלליים ולפרוגרסיבים. מאמר המערכת של הארץ ביטא את עמדתו של גרשום שוקן, עורך העיתון וחבר הכנסת השלישית במפלגה הפרוגרסיבית. הוא הביע את צערו על שהפרוגרסיבים מיהרו לסגור את הדלת בפני תנועת החרות אשר מרכיבים לא מבוטלים שלה הם ליברלים.⁹⁷ גם אברהם ויינשל, מוותיקי המפלגה הרוויזיוניסטית בארץ ונשיא לשכת עורכי הדין, פעל לקידום האפשרות של צירוף 'חרות' למפלגה החדשה. זמן-מה לפני כנס היסוד של המפלגה ניהל ויינשל התכתבות עם גולדמן ובה שטח לפניו את נחיצות צירופה של תנועת החרות למהלך החדש. עורך הדין מחיפה הטיל ספק בסיכוייה של המפלגה הליברלית החדשה להפוך לאלטרנטיבה או 'לפחות גורם בעל כח מספיק לשנות את מהלך העניינים במדינה'. הוא העריך כי המפלגה לא תוכל לעבור את מחסום 20 המנדטים שקיבלו הציונים-הכלליים בבחירות לכנסת השנייה והזכיר כי מול כוחה של מפא"י קשה להאמין שהסיעה הליברלית תשיג השפעה מכרעת על המתרחש בישראל. להערכתו של ויינשל, רק סיעה שתזכה במספר חברי כנסת דומה או לפחות קרוב לייצוגה של מפא"י תוכל לבשר על מפנה במערכת הפוליטית. על רקע זה הציע ויינשל לגולדמן ולשותפיו להנהגת המפלגה הליברלית לצרף את תנועת החרות למפלגה החדשה:

94. משה קול לנחום גולדמן, 26 בפברואר 1962, ארכיון משואה, מ-4/32.

95. מצוטט אצל קול, מאבקים ומפעלים, עמ' 90.

96. ראו לדוגמה את מכתבו של אברהם גרנות למשה קול, 12 במרס 1961, ארכיון משואה מ-7/32.

97. ראו לדוגמה: 'מיום ליום: מפלגה ליברלית - עקרון, ארגון ומצע', הארץ, 8 במרס 1961.

אין כל הבדלים יסודיים בעמדות של כל שלוש המפלגות לגבי בעיות יסוד. קיימת אנטיפטיה של 'מנהיגים' אחד לשני (זה נחשב ל'דמגוג' וזה ל'סמרטוט'), אך האם יש להתחשב בזה? יש לקוות שהיחסים הללו ישתפרו, כשהיה עניין להופיע כגוש מלוכד. בשאלות מדיניות כלכלית בכלל קשה למצוא הבדלים בין שלוש המפלגות הנ"ל. בשטח מדיניות חוץ לא 'השקפת עולם' קובעת, כי אם המציאות עם אפשרויותיה והזדמנויותיה. אין כל אסון בכך, אם בתוך המפלגה ישנן דעות שונות וזה גם טבעי, אם מדובר על מפלגה גדולה ולא על כת קטנה. חשוב, אם ישנה גישה כללית משותפת, וזו ישנה.⁹⁸

ויינשל הביע את חששו כי ללא איחוד משולש תאופיין מערכת הבחירות לכנסת החמישית בעיקר במלחמה בין תנועת החרות למפלגה החדשה, מה שיפגע בסיכוי לגבש אלטרנטיבה למפא"י. הוא צירף למכתב גילוי דעת הקורא לצירופה של תנועת החרות למפלגה החדשה והביע את תקוותו כי נשיא ההסתדרות הציונית יסכים לצרף את חתימתו לרשימת התומכים בהצעתו.⁹⁹

במפלגה הליברלית שהלכה והתגבשה באביב 1961 לא זכתה קריאתם של שוקן וויינשל להדה של ממש. רק תאי הסטודנטים של הפרוגרסיבים והציונים הכלליים הודיעו על תמיכתם במיזוג המשולש ואף היו קרובים לחתימה על הקמת גוש סטודנטיאלי משותף שמטרתו להעמיד את המפלגות בפני עובדה.¹⁰⁰ בקרב המנהיגות הבוגרת התקבלה ההכרעה להותיר את תנועת החרות מחוץ למפלגה. ספיר, שהיה בקרב הציונים הכלליים ה'שושבין' המרכזי של המהלך, הבין שאין כל אפשרות לגשר על חילוקי הדעות, על הטמפרמנט ועל האווירה השונה המאפיינת את החיים הפנימיים במפלגה הפרוגרסיבית ובתנועת החרות בעוד 'בין הציונים הכלליים לפרוגרסיבים יש הווי משותף, אפשרות של הידברות מתאימה וכל זה איפשר מיזוג מלא'.¹⁰¹ על רקע הדיון הציבורי בשאלת צירוף תנועת החרות למפלגה הליברלית לא הסתפקו ראשי המפלגה הפרוגרסיבית בנטרול הצירוף הנוכחי של מנחם בגין למפלגה החדשה. בפגישה בביתו של קול בהשתתפות ספיר ורימלט דרש המארח ממנהיגי הציונים הכלליים להבהיר אם שאלת המיזוג עם תנועת החרות ירדה מהפרק ולא תהפוך להיות סוגיה קבועה על סדר היום של המפלגה הליברלית.¹⁰² נראה כי מנהיגי שתי המפלגות

98. אברהם ויינשל לנחום גולדמן, 18 באפריל 1961. אצ"מ S 80/228.

99. ראו גם תשובת גולדמן הדוחה את העמדות שביטא ויינשל: גולדמן לוויינשל, 24 באפריל 1961, שם. עורך הדין החיפני לא נואש. ימים ספורים לאחר כנס היסוד של המפלגה הליברלית הוא שלח מכתב דחוף לנחום גולדמן וביקש לנצל את החודשים שנותרו עד הבחירות כדי להשלים את המלאכה באמצעות הקמת רשימה מאוחדת חרות-ציונים כלליים-פרוגרסיבים. ויינשל לגולדמן, 28 באפריל 1961, שם.

100. ארכיון משואה מ-32/3.

101. שלמה עמיר וצבי אלירי, 'פנים חדשות במראה המפלגתית', פנים אל פנים, 17 במרס 1961.

102. בונדי, פליקס, עמ' 558; אבנרי, הקשר הליברלי, עמ' 66.

המתאחדות הגיעו לסיכום סודי בעניין זה, שהיה עתיד להחזיק מעמד כארבע שנים.¹⁰³ מבחינתם של הציונים-הכלליים היה מדובר בויתור רב-משמעות: צירופה של תנועת החרות למפלגה המתאחדת היה עשוי להפוך את ספיר, רימלט וחבריהם לגוף המרכזי במפלגה ולהעניק להם הזדמנות למלא תפקיד מפתח ככוח המאזן בין תנועת החרות למפלגה הפרוגרסיבית. כניעתם לדרישה האולטימטיבית של רוזן וקול היתה אולי בלתי-נמנעת, אך לא יעבור זמן רב עד שיתברר כי במפלגה החדשה הובטחה הבכורה לראשי הפרוגרסיבים, שעשו בשלב זה מאמצים לגייס למפלגה המתאחדת מנהיגות שתהיה קרובה לצביונם ולהשקפותיהם.

בחיפושים אחר מנהיג – נחום גולדמן

עוד סוגיה שהעסיקה את מנהיגי המפלגה החדשה קשורה לנחום גולדמן, נשיא ההסתדרות הציונית העולמית. ראשי הציונים-הכלליים ועוד יותר מהם ראשי המפלגה הפרוגרסיבית היו ערים לחולשה המאפיינת את יומרת האלטרנטיבה באין מנהיג בקנה-מידה לאומי שיוכל לשאת אותה על גבו. שני הנשיאים המיועדים של המפלגה הליברלית, פנחס רוזן (בן ה-74) ופרץ ברנשטיין (בן ה-71), היו עסקנים ציונים בעלי זכויות ואף זכו להערכה ציבורית בשל רמתם האינטלקטואלית והאנושית, אך אף אחד מהם לא היה יכול להתיימר להציג את עצמו כמנהיג לאומי. בשורה הראשונה של ראשי שתי המפלגות לא נמצא ולו אדם אחד בעל כריזמה שיוכל להתייצב בין בן-גוריון מכאן ובגין מכאן. לפיכך הם פנו אל נחום גולדמן. גולדמן, שהיה ציוני בעל שם זה עשרות שנים ומילא תפקיד בכיר בתנועה הציונית העולמית, היה עשוי, כך קיוו, להעניק למפלגה הליברלית את המנהיגות שכה נכספה לה. משה קול פנה אל נחום גולדמן מיד לאחר שהנהלת המפלגה הפרוגרסיבית החליטה בעד איחוד, סיפר לו על התוכנית המתקמת ועל הסיכויים הרבים הטמונים בהגשמתה:

הנני בא עכשיו לשאול אותך באופן אישי המוכן אתה לבוא לישראל ולהיות כאן ולהיות בין מקימי המפלגה הזאת ולהטביע עליה חותם משלך. הרי שנים חיכית להזדמנות כזאת והנה היא הגיעה. היית יכול להיות עכשיו גורם חשוב בארגון הגורם השלישי, הבלתי מפלגתי, מבין אנשי הרוח והאינטליגנציה ואנשי הכלכלה. לפי מיטב הכרתי אין צעד כזה מצדך צריך להביא להתפטרות מנשיאות ההסתדרות הציונית.¹⁰⁴

בחדשיים שחלפו עד כנס היסוד של המפלגה הוסיף קול להפציר בגולדמן להתייצב בראש המפלגה הליברלית. הוא הצביע על התקדימים של חיים וייצמן ודוד בן-גוריון כמנהיגי

103. בונדי, פליקס, עמ' 561. משה קול כתב: 'קיבלנו התחייבות מפורשת ממנהיגי המרכז של הציונים-הכלליים שלא יעלו שוב את ההצעה לאיחוד משולש עם חרות'. קול, מאבקים ומפעלים, עמ' 87.

104. משה קול לנחום גולדמן, 26 בפברואר 1961, ארכיון משואה מ-4/32.

התנועה הציונית שהיו למנהיגים במדינת ישראל ויעץ לנשיא ההסתדרות הציונית שלא להמתין עד למועד הגשת הרשימות לכנסת אלא למהר ולהודיע על נכונותו להנהיג את המפלגה החדשה.¹⁰⁵ הצורך הבווער במנהיגות חדשה שתצטרף ותעצים את תנופתה של המפלגה הליברלית לא היה השיקול היחיד שהביא ללחצים שהופעלו על גולדמן. קול, רוזן וחבריהם היו זקוקים למעמדו ולמשקל מנהיגותו של גולדמן כחלק מנסיונם להקנות למפלגה הליברלית דמות מתונה ומתקדמת, הקרובה להשקפותיהם יותר מאשר לאלה של הציונים הכלליים. הם האמינו כי בשל הערך המוסף הציבורי של המהלך לא יוכלו ספיר ורימלט להתנגד להצבת מנהיג ציוני בעל שם בקדמת הרשימה, וכך יושג רוב קבוע בצמרת הליברלית לעמדות הפרוגרסיביות.¹⁰⁶

גולדמן היה מודע לציפיות הגבוהות שתלו בו מנהיגי המפלגה הליברלית, אך לאורך כל מערכת הבחירות הוסיף להתלבט. הוא נפגש עם אנשי מדע, ספרות וכלכלה, שמר על קשר רצוף, בעיקר עם מנהיגי המפלגה הפרוגרסיבית, אך חזר ודחה את החלטתו.¹⁰⁷ בפגישה בביתו של אברהם גרנות ב־17 באפריל 1961, כשבוע לפני כנס היסוד של המפלגה, שיתף את חבריו בהתלבטויותיו: 'בשבילי זה לא כל־כך פשוט. יש לי כל מיני תפקידים ביהדות הגלותית שאין למסובים פה', אבל בכל מקרה בדעתו 'לתת יד למפלגה הזאת, וזה אחרי שנים שבאמת התרחקתי מכל הזירה הפוליטית הפנימית של מדינת ישראל'.¹⁰⁸ הוא הצביע על הנזק שגרמה 'פרשת לבון' ועל היותה זרו למעורבותו הגוברת בפוליטיקה הפנימית בישראל: 'הנזק שנגרם בשטח זה קשה לתאר. כל הזוהר, כל הגלוריה, כל הלגנדה של המדינה יר'. גולדמן הצביע על שני מרכיבים הדורשים תיקון מידי לצורך הבראת הדמוקרטיה הישראלית: האחד, חריגת המפלגות הישראליות לפעילות שאינה קשורה ישירות לפוליטיקה (אין בעולם מפלגות שבונות שיכונים, או שמקימות קופות־חולים, או שנותנות הלוואות); והשני – חסרונה של מפלגה אלטרנטיבית למפא"י ('האיכות לא קובעת פה [...]) לא האינטליגנציה ולא השכל, אלא הרוב, הכמות והמספר קובעים'.

ואולם מנהיג הציונות הבין־לאומית שכה האמין בנחיצותה של אלטרנטיבה פוליטית בישראל הודיע לבסוף כי לא יעמוד בראש רשימת המועמדים. גולדמן, שיום כבר בשנת 1954 איחד ציוני כללי, היה מוכן בראשית שנות השישים לעשות מעט מאוד כדי לתרום

105. משה קול לנחום גולדמן, 27 במרס 1961, ארכיון משואה מ-3/32.

106. תקווה נוספת שביטא קול היתה כי מעמדו של גולדמן יסייע למפלגה לזכות בתמיכת הקונפדרציה העולמית של הציונים הכלליים. הפילוג בציונות הכללית שהתחולל במרס 1958 הטריד את קול וחבריו מסיבות תקציביות ואישיות כאחד. הם עשו מאמצים עילאיים להביא לאיחוד מחודש של הארגונים בארצות־הברית וקיוו שבעקבות הצטרפות גולדמן תתייצב הציונות הכללית העולמית המאוחדת מאחורי המפלגה הליברלית. ראו בעניין זה, לדוגמה, התכתבויות של משה קול עם רוזן הלפרין (27 בפברואר 1961) ועם עמנואל גיומן (10 באפריל 1961) והפצרותיו בהם לפעול לאיחוד, שם.

107. ד"ר גולדמן החל בפעולה למען המפלגה הליברלית, הבוקר, 16 באפריל 1961.

108. ארכיון משואה מ-1/1.

לכינונו. נראה כי גולדמן היה מעוניין להתמנות לשר החוץ לאחר הבחירות לכנסת החמישית והבין שהמפלגה הליברלית עשויה לשמש קרש קפיצה למימוש מטרה זו, אולם גולדמן לא היה משוכנע בהצלחת המהלך הפוליטי החדש ואף הניח שהתייצבותו בראש המאבק הפוליטי בבחירות תהפוך אותו, כ"יהודי נודד" שאף חסר עד כה אורחות ישראלית, מטרה נוחה להציג הביקורת של המפלגות השונות. הוא חשש כי עמידתו בראש המפלגה הליברלית עלולה לקומם נגדה את הציבור על רקע עמדותיו החריגות בנושאי חוץ וביטחון. גולדמן התכוון לתמיכתו בעמדה ניטרלית כלפי המעצמות ולנכונותו להחזרת פליטים לשטח ישראל. כמו כן, נשיא ההסתדרות הציונית העולמית התקשה לוותר על תפקידו הבין-לאומי ועל המעמד, היוקרה והנחוחות שהתלוו אליו. גולדמן גם היסס אם להתייצב לעימות חריף עם מפא"י, שתמכה בו במאבקיו בתנועה הציונית ושקולותיה הכריעו בעד בחירתו.¹⁰⁹ ככל שחלפו השבועות התברר שגולדמן אינו מוכן לחצות את הרוביקון ולהכריז על נכונותו להנהיג את המפלגה הליברלית בבחירות לכנסת. הרמיזות על האפשרות שימלא תפקיד בכיר מטעם המפלגה לאחר הבחירות התקבלו בספקנות רבה.¹¹⁰ נראה שחיזוריהם הנמרצים אך הנכזבים של ראשי הליברלים אחרי גולדמן רק הבליטו את בעיית המנהיגות שממנה סבלה מפלגתם. סירובו של גולדמן לקפוץ למימי הפוליטיקה הישראלית לימד את פעילי המפלגה על חששותיו מכשלונה בבחירות ויצר רפיון רוח יותר משהביא לידי הגברת ההתלהבות.¹¹¹ בשלב זה הרשתה לעצמה גם מערכת הבוקר, שעדיין נשלטה בידי הציונים-הכחלליים, לבטא את הסתייגויות ראשיהם מהמהלך כולו. במאמר המערכת של העיתון נקבע כי המפלגה החדשה שגתה כשהשליכה את יהבה על מנהיגותו של גולדמן. ימים ספורים לאחר הודעתו המאכזבת, טען הבוקר: 'כמה מראשי המפלגה הפריזו ביצירת הקשר בין מועמדותו של גולדמן להצלחת המפלגה'. מאחורי המסר הגלוי של הטקסט הסתתרה אי-הנחת מהניסיון להטות מראש את יחסי הכוחות הפנימיים במפלגה החדשה לטובת המפלגה הפרוגרסיבית, שגולדמן היה מקורב

109. יוחנן בדר, הכנסת ואני, תל-אביב 1979, עמ' 147; בונדי, פליקס, עמ' 558; אבנרי, הקשר הליברלי; צבי (הנריק) צימרמן, בין פטיש הכנסת וסדן המפלגה, חיפה 1984, עמ' 68. להרחבה ראו מאמרו של יוסף גורני, 'שליטת הגלות ומרכזיותה של ישראל - בין נחום גולדמן לדוד בן-גוריון', גשר, 49 (148) (2003), עמ' 19-34. גורני הגדיר את גולדמן 'אידיאולוג של הלאומיות הגלותית' וכינה אותו ואת בן-גוריון 'אחרון הזוגות היריבים' בין מנהיגי הציונות.

110. 'ד"ר גולדמן הצטרף כחבר לליברלים', הבוקר, 7 במאי 1961; 'מיום ליום - הליברלים וד"ר נחום גולדמן', הארץ, 8 במאי 1961.

111. משה ניסים כתב על כך במכתב ששלח ליוסף ספיר: 'לאחר הודעתו של ד"ר גולדמן, היה צורך להתאושש על-ידי תנופה וזינוק, כדי שלא תשתכך ההתלהבות שתקפה את הציבור עם הקמת המפלגה החדשה'. משה ניסים ליוסף ספיר, 16 ביוני 1961, אצ"מ S 101, ארכיון אריה דולצ'ין (עדיין אינו מסודר ולכן חסר סימול תיק). במכתב מחה ניסים על דחיקתו למקום העשרים ברשימת הליברלים לכנסת.

אליה שנים רבות.¹¹² העיתון בחר להסביר את החולשה שעמדה בבסיס ההיתלות בדמותו של גולדמן:

אחת התופעות המוזרות ביותר של הדמוקרטיה היא בזה, שדווקא בציבורים דמוקרטיים מתעוררת מפעם לפעם הקריאה למנהיג ה'כאריזמטי', לכוכב הנוצץ (הדיקטטורי במקצת) שרק הוא עשוי להביא את המחנה לידי נצחון. לחולשה זו נפלו במידת מה קרבן גם במפלגה הליברלית. סיכוייה, שאנו מוסיפים לחשוב לטובים, אינם תלויים במנהיג 'כאריזמטי', אלא בכוח של מחנה, שציבור רחב רואה בו, ככוונותיו ובהשקפותיו ובכושר הפעולה שמאמינים בו לא בלי צדק, תקוות רציניות למדינה.¹¹³

'הכוח השלישי'

הסוגיה האחרונה שהעסיקה את מנהיגי שתי המפלגות המתאחדות, בעיצומו של התהליך, קשורה לשאיפתם לצרף לשורות המפלגה החדשה קבוצת אישי ציבור בעלי שם שיעניקו לה יתר תנופה לקראת הבחירות. ההבטחה לצרף כוחות חדשים למאמץ המפלגתי עלתה במאמרים המוקדמים של מייסדי המפלגה הליברלית: 'אין זה מעשה קטן, שמפלגת הציונים הכלליים והמפלגה הפרוגרסיבית יוכלו להתאחד לשם הקמת מפלגה ליברלית חדשה, שבהקמתה ישתתפו גם אישים מחוגים שונים, וכאלה אשר עד כה לא היו קשורים באחת המפלגות המייסדות'.¹¹⁴ הן ראשי הציונים הכלליים והן הפרוגרסיבים היו מעוניינים להציג את המפלגה החדשה כגורם חדש בפוליטיקה הישראלית ובעל פוטנציאל העולה על סכום חלקיו. הם העריכו כי הצטרפות אישים בלתי-מפלגתיים ובעלי מעמד ציבורי תגדיל את כוח המשיכה של המפלגה הליברלית כלפי קהלי מצביעים נוספים. על רקע התגברות המחאה והעירנות הציבורית בקרב שכבת בני המעמד הבינוני המשכיל, היה אפשר לצפות כי הצטרפות אישים מרכזיים, שלא השתתפו עד כה במשחק הפוליטי, תבטא את התלכדותם של קבוצות לא מאורגנות או לא מזוהות פוליטית סביב המפלגה המתאחדת. כל מפלגת-אם היתה מעוניינת לצרף למפלגה הליברלית אישים הקרובים להשקפת עולמה, אולם גם בעניין זה הפרוגרסיבים הם שגילו יותר יוזמה ופעלתנות. מהר מאוד התברר כי אישים בעלי שם ששמותיהם הועלו כמי שיכולים לחזק את האגף הציוני הכללי במפלגה, כמו שמואל תמיר,¹¹⁵ אליעזר ליבנה

112. ראו לדוגמה: בונדי, פליקס, עמ' 461, 472, 511, 531.

113. 'לשאלות השעה - ד"ר גולדמן רק מצטרף...', הבוקר, 9 במאי 1961.

114. פרץ ברנשטיין, 'המפלגה הליברלית', הבוקר, 31 במרס 1961.

115. תמיר כתב כי הוא נפגש עם יוסף ספיר בתיווכו של ש"ז אברמוב, אך השניים נפרדו בידידות לאחר ש'שקלתי רבות את ההצעה, אך בכל זאת לא נענית. הציונים הכלליים נראו בעיני מפלגה חסרת השראה וחזון'. שמואל תמיר, בן הארץ הזאת: אוטוביוגרפיה, ב, תל-אביב 2002, עמ' 1286.

ופעילים אחרים ב'משטר החדש', לא היו מעוניינים להשתתף בניסיון הפוליטי החדש. החברים שהצטרפו ל'כוח השלישי' מהפריפריה הציונית הכללית לא השתלבו במקומות ראליים ברשימה. העיתונאים ד"ר ואב כץ מהארץ ויוסף לפיד ממעריב לא התמידו בפעילות מפלגתית, והיחיד שהיה עתיד להשתלב בהנהגת המפלגה הליברלית היה יצחק מודעי.¹¹⁶ כך קרה שלבסוף הצטרפו לקדמת הרשימה של המפלגה הליברלית לכנסת שלושה מועמדים שהיו קרובים בהשקפותיהם למפלגה הפרוגרסיבית, וזוהו ארגונית עם מוסדותיה וחיוקו את האגף המתון במפלגה: פרופ' יצחק (הנס) קלינגהופר,¹¹⁷ רחל כגן, יושבת ראש ויצ"ו, ועורך הדין ברוך עוזיאל.¹¹⁸ לרוזן ולקול שימשה הצטרפותם הוכחה, כלפי המהססים במפלגתם, לצביון המתקדם והלא-בורגני של המפלגה החדשה. בסיכומו של דבר, תרומתו של 'הכוח השלישי' להצלחת המפלגה הליברלית היתה שולית למדי.¹¹⁹ חסרונם של כוחות חדשים המסוגלים לפנות לקהל חדש – במרחב שבין המפלגה הליברלית לתנועת החרות מימין ולמפא"י משמאל – הורגש לאורך מערכת הבחירות ועוד יותר לאחר פרסום תוצאותיה.

כנס היסוד של המפלגה הליברלית

משאישרו מוסדות המפלגות את יוזמת האיחוד הוקמה ועדה פריטטית שתפקידה לגבש תוכנית ארגונית לתהליך הקמת המפלגה החדשה (לדוגמה שאלת הסניפים והכנת כנס

116. מודעי כתב בזכרונו על הציונים הכלליים ועל הפרוגרסיבים: 'מסופקני אם הייתי יכול למצוא את מקומי באחת משתי המפלגות הללו בעת שהתקיימו בפני עצמן כמועדונים סגורים'. הוא נבחר לכנסת רק בשלהי שנת 1973. יצחק מודעי, מחיקת אפסים, תל-אביב 1988, עמ' 48.

117. יצחק הנס קלינגהופר נולד בשנת 1905 בגליציה, עלה לארץ ב-1953 מברזיל, שימש שנתיים דיקן הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית קודם שהוצע לו להצטרף לרשימת הליברלים. להרחבה עליו ראו: יצחק זמיר (עורך), ספר קלינגהופר על המשפט הציבורי, ירושלים 1993. לטענת שלמה צדוק, 'הציונים הכלליים... התגבשותה וגוויעתה של מפלגה', ביקשו הציונים הכלליים לשבץ את פרופסור בנימין אקצין תחילה, אך קול העדיף את קלינגהופר. צדוק, 'הציונים הכלליים – המפלגה הליברלית 1973-1974', עמ' 64.

118. צבי הנריק צימרמן, בין פטיש הכנסת וסדן המפלגה, חיפה 1984, עמ' 68. רחל כהן-כגן (לוברקין) נולדה בשנת 1888 באודסה, ניהלה את המחלקה הסוציאלית בוועד הלאומי ונבחרה לכנסת הראשונה כנציגה היחידה של סיעת ויצ"ו. ברוך עוזיאל נולד בסלונקי בשנת 1901, היה ממיסדי 'העובד הציוני' וחבר הוועד הלאומי.

119. כחודש לפני הבחירות פרסמו כמה וכמה אישים מודעת תמיכה במפלגה הליברלית. ראו: אבנרי, הקשר הליברלי, עמ' 64-65. נראה שהתגשמה האזהרה שהשמיע הררי, באחת משיבות ההנהלה המוקדמות של הפרוגרסיבים, בנוגע לאפשרות של הצטרפות כוחות חדשים למפלגה הליברלית: 'העניין ייגמר בסופו של דבר בכך שנקבל 2-3 פרופסורים, שאני מאוד מעריך אותם, ואם נבדוק יותר אז הם הצביעו גם בעבר לפרוגרסיביים, כלומר שאנו מנהלים משא-ומתן בעצם עם עצמנו'. ראו: פרוטוקול ישיבת ההנהלה מ-16 בפברואר 1961, ארכיון משואה מ-10/9.

היסוד) ולהיות בקשר עם אישים שיבקשו להצטרף אליה.¹²⁰ כמו כן הוקמה תת-ועדה מיוחדת לקביעת שם המפלגה. הוויכוח על שם המפלגה סימל את המגמות השונות שעמדו בבסיס ההחלטה להקים: נציגי הציונים הכלליים, תמיר ורימלט, הציעו כי המפלגה תיקרא 'מפלגת המרכז', בעוד הררי ושערי מהמפלגה הפרוגרסיבית העדיפו לכנותה 'המפלגה הדמוקרטית'. לבסוף הוסכם – 'המפלגה הליברלית'.¹²¹ ההחלטה להקים את המפלגה התאפיינה בנחישות שהעידה עליה מצד אחד מהירות קבלתה, ומהצד האחר הזהירות שבאה לידי ביטוי באופי המיזוג בין הציונים הכלליים לפרוגרסיבים. הפריטטיות נשמרה בקפדנות בכל מוסדות המפלגה; נושאי התפקידים בהנהגה היו כפולים – אחד מכל מפלגת-אם: שני נשיאים (פנחס רוזן ופרץ ברנשטיין), שני יושבי-ראש (משה קול ויוסף ספיר), שני מזכירים (יצחק ארצי ויוסף תמיר) ושני בעלי תפקידים נוספים: יזהר הררי, יושב-ראש הסיעה בכנסת, ואלימלך רימלט, יושב-ראש הוועדה המדינית.¹²²

ההחלטה על שוויון ברשימה בכנסת, אף-על-פי שיחסי הכוחות בכנסת הרביעית נטו לטובת הציונים הכלליים, יצרה מצב מגוחך: בסיעה הליברלית בכנסת החמישית היו שבעה חברים פרוגרסיבים, שבעה ציונים-כלליים ושלושה חברי 'הכוח השלישי' שהיו מקורבים לפרוגרסיבים. הציונים הכלליים, שאיבדו את בטחונם העצמי בעקבות סדרת המפלגות שחו מאמצע שנות החמישים, היו נכונים לוותרים מפליגים. עם סירובו של גולדמן להופיע ברשימה, נמסר המקום הראשון לרוזן.¹²³ הם השלימו גם עם התעקשותם של הפרוגרסיבים להימנע ממיזוג רכוש המפלגות בעקבות סירובו של 'העובד הציוני' לאבד את עצמאותו הכלכלית. לעומת זאת יכלו הפרוגרסיבים ליהנות מהפיכתו של הבוקר לעיתון המפלגה הליברלית. בראשונה זה שנים מספר נוצרה להם במה מפלגתית לביטוי השקפותיהם.¹²⁴ בין שני פלגי המפלגה לא היו חילוקי דעות רעיוניים מהותיים ולכן לא פרצו ויכוחים של ממש על ניסוח המצע המשותף.¹²⁵ החגיגות שאפיינה את ימי הקמת המפלגה הליברלית טשטשה את ההבדלים בגוונים של השקפות העולם ואפשרה לדחות את הדיון בסוגיות השונות

120. 'מפלגה ליברלית תקום בישראל', הבוקר, 10 במרס 1961; אבנרי, הקשר הליברלי, עמ' 66.

121. שם, עמ' 21.

122. קול, מאבקים ומפעלים, עמ' 87; אבנרי, הקשר הליברלי, עמ' 80-81. ארצי כתב כי הוא מונה לתפקיד כ'כלב השמירה מטעם הפרוגרסיבים', ארצי, דווקא ציוני, עמ' 207.

123. כנראה, צבי צימרמן היה היחיד שמחה על רגשי הנחיתות שנלוו, לדבריו, למשא-ומתן ואף איים שלא להופיע ברשימה, אך התרצה לבסוף. צימרמן, בין פטיש הכנסת וסדן המפלגה, עמ' 68.

124. אברמוב, על מפלגה שנעלמה, עמ' 37-38.

125. גם בתחום זה ניכרת הדומיננטיות הפרוגרסיבית: יהודה שערי ריכז את ניסוח רוב המצע ונעזר באידוב כהן, שניסח את הפרק הכלכלי. שני הפרוגרסיבים שלחו את טיוטת המצע לראשי המפלגה ובעקבות הערותיו של אריה דולצ'ין הוסיפו גם פרק מיוחד העוסק בקליטת העלייה. אצ"מ S 101, תיק התכתבות 1961, ארכיון דולצ'ין. רות בונדי כותבת כי פנחס רוזן הדגיש בקווים אדומים במצע הבחירות את הנקודות שניכרה בהן השפעתם של הפרוגרסיבים. בונדי, פליקס, עמ' 559.

לתקופה שלאחר הבחירות. סוכם מראש שבשאלות עקרוניות בעבור אחת החטיבות במפלגה החדשה יהיה חופש הצבעה.¹²⁶ כנס היסוד של המפלגה הליברלית היה ב־25 באפריל 1961 בהיכל התרבות בתל־אביב. הבוקר דיווח בהתרגשות: 'בשלוש נקישות פטיש ונגינת "התקוה" נפתח אמש בשעה תשע בערב בדיוק כנס היסוד החגיגי של המפלגה הליברלית בישראל, בהיכל התרבות בתל־אביב. אלפי אנשים הצטופפו ליד הכניסה להיכל התרבות כבר שעה ארוכה לפני פתיחת דלתות ההיכל. מאות אנשים נשארו מאוכזבים מחוץ לכתלי ההיכל, כאשר כל הכרטיסים נחטפו והאולם היה מלא עד אפס מקום'.¹²⁷ העיתונים הבלתי־מפלגתיים לא 'יצאו מכליהם' לנוכח האירוע,¹²⁸ הרצל רוזנבלום, עורך ידיעות אחרונות, תיאר את הכנס כמרהיב עין ורב־משתתפים, אך ביטא ספקות כבדים בנוגע לסיכויי המפלגה הליברלית להיות אלטרנטיבה. הוא הצביע על חוסר התחלת של האפשרות להתייצב מול מפא"י ללא תנועת החרות וקבע כי מפא"י תמשיך לשלוט ובצדק 'לנוכח סירוב הליברלים ו"חרות" להתייצב מולה יחדיו'.¹²⁹

בכנס הרצה פרופ' יעקב טלמון הרצאה תאורטית ואקטואלית על חשיבותו של הרעיון הליברלי. חשיבות נוכחותו של טלמון היתה לא רק בנופך האינטלקטואלי שתרם לאירוע הפוליטי אלא גם בהיותו חוט מקשר בין אנשי הרוח שהתייצבו נגד ראש הממשלה במהלך 'הפרשה' לבין המפלגה החדשה. ואולם טלמון לא הצהיר על הצטרפותו למפלגה החדשה.¹³⁰ גולדמן הגדיר את עצמו בנאומו בכנס 'ידיד ואוהד של המפלגה ואולי בקרוב אחד מתבריה' והציג את המפלגה הליברלית כממשיכת דרכה של הצינונת הקלאסית.¹³¹ רוזן הדגיש את הצורך להמשיך בדרך שקולה במדיניות החוץ והפנים אגב דחיית קיצוניות הרפתקנית וסלידה מדמגוגיה לאומנית זולה ואף הבטיח כי המפלגה הליברלית תשמש גשר לתנועת העבודה, אם תנועה זו תהיה נאמנה לאידאליים אלה.¹³² לעומתו הבלטי קול את בשורת האלטרנטיבה והצהיר כי בפעם הראשונה מאז קמה מדינת ישראל עשויה להיווצר אפשרות של חילופי שלטון, ואילו ספיר ביטא תחושה כי בראשונה זה שנים רבות זוכה האסכולה הליברלית לבית פוליטי. כמוהו חשו כל הדוברים כי הם מבטאים התעוררות ציבורית אמיתית. נדמה היה למייסדי המפלגה החדשה כי הם עתידים לארגן ולייצג לראשונה כוחות אורחיים

126. הנקין, הצינונת הכללית כזרם רעיוני, עמ' 61.

127. 'הוקמה המפלגה הליברלית בישראל', הבוקר, 26 באפריל 1961.

128. ישעיהו בן־פורת כתב: 'המעמד לא הצטיין בחגיגות יתרה'. 'המפלגה הליברלית הוקמה - מחפשת מנהיג', ידיעות אחרונות, 26 באפריל 1961.

129. הרצל רוזנבלום, 'בידידות וברצינות', ידיעות אחרונות, 26 באפריל 1961.

130. יעקב טלמון, הליברליזם במבחן זמננו: דברים בכנס היסוד של המפלגה הליברלית, [ללא מקום הוצאה] 1961.

131. אבנרי, הקשר הליברלי, עמ' 22, 63.

132. הציטוטים מגליון הבוקר, 27 באפריל 1961.

רבי־משקל שהיו קיימים אלא שעד עתה היו לרוב חבויים ומפוצלים. החגיגות של כנס היסוד הגבירה את האופטימיות בנוגע לסיכויי ההצלחה בבחירות הקרובות.¹³³ הארץ סיקר בהרחבה את כנס היסוד, כמעט כמו הבוקר. מאמר המערכת הגדיר את האירוע 'צעד פוליטי מכריע' והצביע על היווצרות כר נרחב לפעולה של המפלגה הליברלית על רקע חוסר יציבותה של מפא"י וכשלון הסתערותה של 'חרות' על השלטון בשנת 1959. לדעת המערכת, המפלגה החדשה מייצגת 'לא רק קו רעיוני עצמאי אלא גם זרמים חברתיים ומדיניים מובהקים בצבור הישראלי, בעלי דרך מחשבה מיושבת וזהירה והדוגלים בשמירה על ערכים תרבותיים והיסטוריים. זרמים אלה לא היו מיוצגים עד עתה לפי משקלם האמיתי בחיים הפוליטיים הישראליים'.¹³⁴ גם בימים שלאחר מכן הוסיפו כותבי המאמרים בעיתון להתייחס למפלגה החדשה בסקרנות אוהדת בדרך־כלל.

המפלגה הליברלית במערכת הבחירות

במערכת הפוליטית נערכו המפלגות היריבות להתמודדות עם הגורם החדש. בן־גוריון, שבמשך שנים קרא להקמת מפלגה אזורית מאוחדת, לא בירך על המהלך ולא העריך שהוא צפוי להניב פרי אלקטורלי ניכר. ביומנו ציין בקצרה: 'נפטרה המפלגה הפרוגרסיבית', וחזה כי לאחר הבחירות תתאחד המפלגה החדשה עם תנועת החרות.¹³⁵ מפא"י, בעקבות העמדות שהשמיע מנהיגה בעבר בזכות איחוד הכוחות הפוליטיים המפוצלים בישראל, בירכה כ'מעשה נכון' את עצם ייסוד המפלגה החדשה, אך מיהרה להצביע על מגרעותיה. הפועל הצעיר הדגיש כי הליברליזם של המאה ה־19 'שבק חיים לכל חי [...]' גם כתורה כלכלית וגם כתנועה פוליטית ירד מנכסיו.¹³⁶ דוברי מפא"י ביקשו לערער על תוכנה הרעיוני של המפלגה החדשה. הם הביעו צער על בחירתה של המפלגה הפרוגרסיבית, ששיתפה פעולה עם תנועת העבודה לאורך השנים, לחצות את הקווים: 'בתוך המסגרת המאוחדת נחלש קולם של ידידי ציבור הפועלים ושותפיו וגברה ההשפעה הרעיונית של מתנגדיו ויריביו ההיסטוריים'.¹³⁷ גם מעל דפי חרות התקבל כנס היסוד בתגובות צוננות. העיתון הדגיש את הפער בין הבטחת

133. קול, מאבקים ומפעלים, עמ' 91.

134. 'מיום ליום: סיכויי המפלגה הליברלית החדשה', הארץ, 26 באפריל 1961.

135. 'יב"ג, 26 באפריל 1961, אב"ג. חודשיים קודם לכן, בראשית המגעים בין הציונים הכלליים לפרוגרסיבים, העריך בן־גוריון שהמפלגה החדשה תרוויח כשני מנדטים לעומת ה־14 שהיו למפלגות בכנסת הרביעית. ראש הממשלה לא היה רחוק במערכתו ממה שהיה עתיד להתרחש, אך סבר שהמנדטים יגיעו מתנועת החרות שתאבד מעט מכוחה: 'יב"ג, 17 בפברואר 1961.

136. זאב כרמי, 'נוכח הערכות הימין', הפועל הצעיר, 21 בפברואר 1961.

137. ברל פרימר, 'תשבץ ליברלי', שם, 17 באוגוסט 1961.

הליברלים לצרף קולות חדשים לבין הכנס שלא חידש דבר והציג את המפלגה החדשה כמיטת סדום הצרה מדי למידותיו של נחום גולדמן, שבחר להופיע בכנס רק כאורח.¹³⁸ מה היתה מטרתה של המפלגה הליברלית במערכת הבחירות לכנסת החמישית? כדי לענות על שאלה זו יש לבחון בזהירות עד כמה ההצהרות על יומרת האלטרנטיבה מבטאות כוונה אמיתית או שנועדו להעניק תנופה לתעמולת הבחירות. בחוברות הסברה של המפלגה אמנם הודגש רעיון האלטרנטיבה כדרך לפתרון בעיות הדמוקרטיה בישראל: 'תפקידה העיקרי של המפלגה החדשה הוא - גיבוש גוף מדיני בעל משקל ואחריות שיהא בכוחו לשנות את יחסי הכוחות במדינה. לשמש מוקד להתלכדות קואליציונית ולאפשר חילופי שלטון, שהם נשמת אפו של כל משטר דמוקרטי תקין'.¹³⁹ ואולם נראה כי איש במפלגה הליברלית, על אף המשבר שפקד את מפלגת השלטון, לא האמין בסיכוייה להתמודד כשווה עם מפא"י. במהלך מערכת הבחירות, וככל שהתברר כי גולדמן מעדיף להמתין לתוצאותיהן ולא לנסות להשפיע עליהן וכי הבשורה שהביאו עמם מצטרפי 'הכוח השלישי' מוגבלת, גיבוש מנהיגי המפלגה הליברלית מטרות צנועות יותר. הם קיוו לנצח את תנועת החרות ולהפוך למפלגה השנייה בגודלה בכנסת, ואף העריכו שבעקבות התחזקותם בבחירות יוכלו לכפות על מפא"י קואליציה בתנאים שונים מאלה שהתקיימו עד תחילת שנות השישים (בלי רוב לשרי מפא"י).¹⁴⁰ ארצי כתב: 'שאיפתנו העיקרית איננה הפלת המשטר של מפא"י כי אם הקמת מפלגה חזקה שתוכל להשפיע על השלטון, הן עם מפא"י והן בלעדיה'; וקול כתב על 'מאבק איתנים למען ערכי הדמוקרטיה המתוקנת, המתבססת על משטר של צדק והגינות, על סובלנות וכבוד הדדי ועל משטר קואליציוני בריא בעתיד'.¹⁴¹ מדברי מנהיג 'העובד הצינוני', שהיה הכוח המניע המרכזי מאחורי המהלך האיחוד, עולה שכל כוונתו היתה לחזק את שיווי-המשקל הפוליטי בישראל ולתקן את דרכיה של מפלגת השלטון: 'אם מפא"י תדע שיש לה מתחרה רציני, העלול להיות לעומתה שווה כוח או השפעה, היא תחדל מהזלזול בזולתה, מיהירותה, ותחזור להיות מפלגה קונסטרוקטיבית-חלוצית כפי שהייתה בעבר'.¹⁴²

מעבר לשאלת היומרה הפוליטית, ההסברה הליברלית במערכת הבחירות הבליטה את נושאי המשטר, הכלכלה והחברה. היא הדגישה את הצורך בחוקת יסוד שתבטיח את חירויות האזרח, זכויותיו וחובותיו ותגדיר את סמכויות השלטון. נושא מרכזי אחר שהובלט בתעמולת המפלגה היה הצורך להנהיג ביטוח בריאות חובה באמצעות מוסד ממלכתי ולהעביר גם את

138. 'המסוגלת המפלגה הליברלית לחולל שינוי כלשהו במשטר?', חרות, 25 באפריל 1961; יוחנן בדר, 'מה למדנו מהכינוס ה"ליברלי"?', שם, 28 באפריל 1961.

139. המטרה: התחדשות הדמוקרטיה הישראלית, הוצאת המפלגה הליברלית בישראל, ארכיון משואה אוס-11-7; 'יוסף ספיר: נציע קואליציה לאחה"ע, מפ"ם ודתיים - בלי מפא"י', הבוקר, 25 ביוני 1961.

140. נתן ינאי, משברים פוליטיים בישראל: תקופת בן-גוריון, ירושלים 1982, עמ' 171.

141. דברי ארצי, ארכיון משואה מ-32/3. דברי קול מצוטטים מספרו משעולים בצינונות ובלברליזם, עמ' 72.

142. קול, מאבקים ומפעלים, עמ' 90.

שאר השירותים הממלכתיים של ההסתדרות למדינה. המפלגה הליברלית הבטיחה שוויון זכויות וחובות למיעוט הערבי וביטול הממשל הצבאי.¹⁴³ המכנה המשותף של הבטחות אלה היה ההסכמה ארוכת השנים במחנה הציוני הכללי על הצורך ברפורמות המפורטות וההנחה שצירוף התיקונים המוצעים יסייע להבראת היחסים בין הממשלה לחברה האזרחית ובכל מקרה יצמצם את כוחה של מפלגת השלטון. מערכת הבחירות המחישא למנהיגי המפלגה הליברלים את טשטוש התחומים בין פוליטיקה למשטר ובין מפא"י לממשלה. שיגור הטיל 'שביט 2' בעיצומה של מערכת הבחירות נתפס כניצול הכלים הבטחוניים הממלכתיים לשירות התעמולה הפוליטית של בן-גוריון. ראשי המפלגה הליברלית לא המעיטו בחשיבות הבטחונית של הפיתוח הטכנולוגי-הצבאי, אולם הם מיהרו להדגיש את הסכנה הטוטליטרית הגלומה בניסיון להציג זהות בין המדינה ובטחונה לבין מפא"י.¹⁴⁴

המפלגה החדשה נאלצה להתמודד עם מתקפות נמרצות משמאל ומימין.¹⁴⁵ תנועת החרות טענה בנחרצות כי הליברלים אינם מעוניינים באמת לאיים על 'המשטר הקיים' וכי כל מבוקשם הוא לשפר את עמדת המיקוח שלהם בעת כינון הקואליציה החדשה: 'אין הם אלא מתפללים לנתח שמן יותר בקואליציה עם מפ"ם'. נושאים אחרים שחזרו ועלו בתעמולת הבחירות של תנועת החרות כנגד המפלגה הליברלית היו הטענה על השתלטות הפרוגרסיבים על דרכה של המפלגה ועל המינימליזם המדיני והבטחוני שאפיין את מנהיגיה. הנושא הבטחוני היה אכן הבטן הרכה של המפלגה החדשה שניסתה, ללא הצלחה, לצרף לרשימתה קצין בכיר שסייע לשנות את תדמיתה הרפה.¹⁴⁶ חלק ניכר מחצי הביקורת שהופנו כלפי הליברלים מצד שתי יריבותיה המרכזיות כוונן אל דעותיו החריגות של גולדמן. לא זו בלבד שהפוטנציאל המנהיגותי של גולדמן לא מומש אלא שהקו המינימליסטי שזוהה עמו הקל, כפי שחשש, את מלאכת התעמולה של יריבי הליברלים.¹⁴⁷ קול כתב על 'שיסוי מכוער נגד נשיא

143. המטרה: התחדשות הדמוקרטיה הישראלית, ארכיון משואה אוס-11-7.

144. מיכאל קרן, בן-גוריון והאינטלקטואלים: עוצמה, דעת וכאריזמה, קריית שדה בוקר 1988, עמ' 27; 'לשאלות השעה: מפא"י איננה המדינה', הבוקר, 12 ביולי 1961; אלימלך רימלט, 'המדינה – זה אנחנו', שם, 16 ביולי 1961.

145. מפא"י ותנועת החרות שיתפו פעולה זו עם זו בניסיון לשלול מהמפלגה הליברלית את הזכות להיות מסומנת באמצעות האות ל' בבחירות. לצורך זה הוקמה רשימת עולים מתימן שטענה כי היא ממשיכה את התאחדות התימנים שהשתמשה באות ל' במערכות הבחירות הראשונות. לבסוף, ב-19 ביולי 1961 אישר בית-המשפט העליון את האות ל' לליברלים, אולם הפרשה המחישא את ההתמודדות של הליברלים עם שתי המפלגות היריבות, משמאל ומימין, שחשו מאוימות מהמפלגה החדשה. ראו: 'לשאלות השעה: האות ל', הבוקר, 13 ביולי 1961; 'לשאלות השעה: ל' למפלגה הליברלית', שם, 20 ביולי 1961.

146. ראו לדוגמה את ביקורתו של עורך ידיעות אחרונות על עניין זה: הרצל רוזנבלום, 'חשבון ראשון', ידיעות אחרונות, 19 במאי 1961.

147. ראו לדוגמה מודעת בחירות של מפא"י, הארץ, 8 באוגוסט 1961, הרומזת שהוא משולל זכות להתערב במערכת הבחירות ומבקרת את הצהרותיו המדיניות התמוהות, ותשובתו של גולדמן: 'תשובה למבקרים',

ההסתדרות הצינית' והאשים כי 'אנשים התופסים מקום נכבד במפא"י הם העושים את העבודה המלוכלכת הזאת'.¹⁴⁸ רוזן לא קיבל את בקשתו של נשיא ההסתדרות הצינית להסתפק בפרסום מאמר תמיכה במפלגה החדשה עקב חששו שדברים שיאמר בלהט הוויכוח יסבו נזק למפלגה. הביוגרפית של רוזן מספרת כי הוא תבע מהמנהיג הציוני להופיע באספות הסברה ברחבי הארץ והבטיח 'לחשוף את חזונו לחצים שנשלחים בכיוון גולדמן'.¹⁴⁹ גולדמן נעתר להפצרות אלה, אך סיורו ברחבי הארץ לא עורר את ההתלהבות הצפויה. ארצי, שנלווה לאחדים מהסירים, כתב: 'דיפלומט הסלונים לא היה מנהיג להמונים. במפגשים עם אנשים מן השורה התגלה כאדם אפרורי. בקיאותו ברזי הצינות לא עוררה עניין. את העניינים הישראליים שעל סדר היום לא הכיר במידה מספקת, וגישתו התיאורטית עוררה בשומעים אדישות'.¹⁵⁰ בסופו של דבר שהה גולדמן בארץ בשבועיים האחרונים שלפני הבחירות והשתתף בתשע אספות. על דפי הבוקר נסקר ביקורו בהבלטה ובכותרות ענקיות. הוא הוצג כ'ריש גלותא', כמנהיג בעל שם עולמי וכמי שמציע אלטרנטיבה למדיניות ממשלת ישראל. הודגשו גם פעולותיו של נשיא ההסתדרות הצינית בניסיון להשיג פיצויים לניצולי שואה מהונגריה ומיוון כדי לזקוף את ההטבות הכלכליות לזכותה של המפלגה הליברלית.¹⁵¹

נושא אחר שעמד במרכז המתקפה על המפלגה הליברלית נגע להסכמתה של המפלגה הפרוגרסיבית הקונסטרוקטיבית להתאחד עם הגורם האינטרסנטי של הציונים הכלליים. מפא"י הציגה את המפלגה הליברלית כמפלגה ריאקציונית ששולטים בה 'ספסרים', אנשי הכרס הגדולה והסיגר הגדול. בחוברת תעמולה שהוציאה מפא"י לקראת הבחירות בחרה המפלגה לשוב ולהזכיר את חטאי הבורגנות העברית מתקופת היישוב:

הם נלחמו נגד הפועל העברי כדי להעסיק במשקיהם פועלים חורניים בגרוש. הם נעזרו במשטרה הבריטית כדי לאסור משמרות של פועלים עברים שעמדו על זכותם לעבודה במולדת. הם נלחמו אז נגד בחירות דמוקרטיות בערים ובמושבות, נגד כל מאמץ להקנות זכות בחירה למי שידו לא השיגה לשלם מסי רכוש. הם נלחמו אז נגד ההסתדרות ונגד סמכותו של הוועד הלאומי, שהיה עד לפני קום המדינה המוסד העליון של היישוב העברי,¹⁵²

שם, 11 באוגוסט 1961. בן-גוריון בנאומיו כינה את גולדמן בלעג 'האורח החשוב מניו-יורק'. ראו לדוגמה את נאומו בכנס בעלי-המלאכה, 7 באוגוסט 1961, אב"ג, תכ"כ.

148. קול, משעולים בציונות ובלברליזם, עמ' 86.

149. בונדי, פליקס, עמ' 558.

150. ארצי, משעולים בציונות ובלברליזם, עמ' 208.

151. 'ד"ר גולדמן: במסע הבחירות אעלה הבעיות הגדולות של ישראל ועתידה', הבוקר, 3 באוגוסט 1961; גרשון הל, 'ריש גלותא עולה לישראל', שם, 4 באוגוסט 1961; 'ד"ר גולדמן יצא לאתונה לשיחות פיצויים לעולי יוון', שם, 9 במאי 1961.

152. דעתנו על: הדמות מאחורי הצעיף, בהוצאת מפא"י/המרכז - מחלקת ההסברה, אמ"ע 4-13-1959 - 102. ראו גם מודעה של מפא"י: 'השדות שהם לא זרעו', הארץ, 9 באוגוסט 1961.

על סמך תזכורת זו הביעו דוברי מפלגת השלטון פליאה על המפלגה הפרוגרסיבית (מפלגה שקטה, בעלת סגנון של אפוטרופוס על נכסי המוסר הלאומיים), שבחרה להתאחד עם מי שרק לפני שנים ספורות שקדו על הקמת מפלגת ימין עם תנועת החרות. הליברלים היו ערים למעמדם הדחוק באתוס הציוני והשתדלו להדוף את ההאשמות¹⁵³ ולהבליט את חלקם במפעל הציוני: 'אין לנו להתבייש במעשי עברנו. ההיסטוריה יודעת חלקו של הציבור המאורגן בשורותינו בתקופה של "המדינה בדרך", בהתיישבות, בעלייה ב', בהגנה, בהבטחת מימון "המדינה בדרך". עשינו את שלנו להקמת המדינה ולהנחת יסודותיה הממלכתיים, כדי לשוות לה דמות של מדינה דמוקרטית מתוקנת'.¹⁵⁴

תוצאות הבחירות והתגובות במפלגה

במהלך מערכת הבחירות הביעו מנהיגי המפלגה אופטימיות בנוגע להישג האלקטורלי המשוער הצפוי לה: ספיר הציב יעד של 25 מנדטים וקול העריך במכתב לגולדמן כי המפלגה תזכה ב־20 עד 25 מנדטים.¹⁵⁵ סמוך ליום הבחירות ערכו במטה המפלגה משחק ניחושים בין בכיריה. מקריאת הטפסים שנשמרו עולה כי הכול צפו שמפא"י תשמור על מעמדה ולא תרד מ־40 מנדטים, והיתה גם תמימות דעים שהמפלגה הליברלית עתידה לגבור על תנועת החרות ולגרום לירידה בכוחה.¹⁵⁶

עם פרסום התוצאות התברר שהמפלגה הליברלית קיבלה בבחירות לכנסת החמישית 137,599 קולות, 13.6 אחוז מכלל המצביעים, וזכתה ב־17 מנדטים. תוצאות הבחירות התקבלו במפלגה ברגשות מעורבים. מחד גיסא, כפי שהבליטו בתגובות הרשמיות, שמחו מנהיגי המפלגה על היותה המפלגה העיקרית בבחירות לכנסת החמישית שכוונה עלה לעומת הכנסת הקודמת.¹⁵⁷ מאידך גיסא, העובדה שהמפלגה לא הפכה לשנייה בגודלה בכנסת ושתנועת

153. ראו לדוגמה: יוסף ספיר, 'כל ההצטרות של דוברי מפא"י, כאילו המפלגה הליברלית היא מפלגה בורגנית, אין להם שום אחיזה במציאות', הודעה לעיתונות, 24 ביוני 1961, מזב"י ה 3-1/19; יוסף ספיר, 'השמרנות לא תהיה תכונתה של המפלגה החדשה', הבוקר, 19 באפריל 1961.

154. מצוטט מתמליל שידור הבחירות של פנחס רוזן, שלושה ימים לפני הבחירות לכנסת החמישית, ארכיון משואה מ-7/42.

155. עמיר ואלירו, 'פנים חדשות במראה המפלגתית' (לעיל הערה 101); קול לגולדמן, 26 בפברואר 1961, ארכיון משואה מ-4/32.

156. ארכיון משואה, מ-5/90. השוו: אבנרי, הקשר הליברלי, עמ' 58. תחזיתו של משה ניסים, שלא הוצב במקום ראלי ברשימת מועמדי הליברלים, היתה הקרובה ביותר לתוצאות האמת. הוא סבר שהמפלגה הליברלית תזכה ב־18 מנדטים ואילו חרות תסתפק ב־15. שאר בכירי הליברלים היו משוכנעים כי הפער בין שתי המפלגות יהיה גדול יותר. בספרו של אבנרי מופיעה הטענה המוטעית שמשם ניסים העריך נכונה כי הליברלים יזכו ב־17 מנדטים.

157. 'נצחון לליברלים בבחירות לכנסת', הבוקר, 17 באוגוסט 1961.

החרות שמרה על כוחה והשיגה כאלף קולות יותר גרמה לאכזבה רבה. מאמר המערכת של הבוקר נאלץ להודות: 'על כל פנים לא חלה המהפכה ביחסי הכוחות שלה ציפו רבים במדינת ישראל'. הכותב הבלט את מיליוני הל"י שהשקיעה מפא"י בתעמולת הבחירות מזה, ואת קשייה הארגוניים של המפלגה הליברלית החדשה מזה, והוסיף: 'יהיה עוד צורך בעבודת גיבוש והרחבה מאומצת, בכדי שתוכל להציג עצמה כאותה המפלגה היריבה העיקרית למפא"י. [...] חרות בניגוד לניחויים רבים, החזיקה מעמד יפה'.¹⁵⁸

תוצאות הבחירות חזרו והבליטו את הדילמות שהיה על המפלגה הליברלית להתמודד עמן. התוצאות הצביעו במובהק על יחס המגזרים השונים בחברה למפלגה החדשה. בזמן שאלפי קולות של בני המעמד הבינוני האשכנזי עברו ממפא"י למפלגה הליברלית, בלטה חולשת המפלגה בשכונות העולים המזרחיים ובעיירות הפיתוח. הקלפיות בשכונות השונות בתל-אביב הבהירו את התמונה: בשכונות הצפוניות נבנו הליברלים על חשבון מפא"י ואילו בשכונות הדרום נבנתה תנועת החרות מירידת התמיכה במפלגת השלטון. המפלגה הליברלית זכתה באחוזים בודדים בדרום תל-אביב.¹⁵⁹ יומרת ההנהגה להפוך את המפלגה לעממית התגלתה כחסרת בסיס במציאות. 'הפרשה', שסייעה לאיחוד בציונות הכללית, העסיקה בעיקר את הציבור הוותיק בישראל שיכול להרשות לעצמו להיות מוטרד משאלות של משטר ודפוסי שלטון. 'הפרשה' נותרה הרחק מתחום התעניינותה של 'ישראל השנייה', וגם גולדמן המינימליסט והזר היה רחוק מלהיות הדמות המתאימה להתחרות על קולות בוחרים תנועת החרות.¹⁶⁰ המסרים הליברליים התגלו בלתי-רלוונטיים בשכונות ובעיירות: מפלגה בורגנית הדואגת להסדרת היחסים בין השכבות המבוססות לבין קופת המדינה לא יכלה לזכות בתמיכת הציבור המזרחי. ראשי המפלגה הליברלית היו מודעים לתהליך, גם אם כלפי חוץ ניסו להציג שביעות רצון מהתמיכה העממית שהשיגו.¹⁶¹ ארצי קבע במפורש במכתב לגולדמן, שבוע לאחר הבחירות, כי באזורי העלייה החדשה תנועת החרות היא שהתחרתה במפא"י. מזכ"ל הליברלים העריך כי שלושה מנדטים 'נדרו' ממפא"י אל חרות וקיזזו את הפסד הקולות של תנועת החרות למפלגה הליברלית בקרב המעמד הבינוני: 'חרות נהפכה לאלטרנטיבה למפא"י באזורי הפיתוח. כל מי ששונא את מפא"י לא ראה את האלטרנטיבה בליברלים, בעלי השפה האינטלגנטית והמתונה, המדגישים גישות

158. 'לשאלות השעה: תוצאות הבחירות: רושם ראשון', הבוקר, 17 באוגוסט 1961. במאמר המערכת של חרות נכתב בשמחה 'הליברלים - למרות שהצננות אינה אלטרנטיבה': 'בשערי חרות - הלקח הראשון', חרות, 17 באוגוסט 1961.

159. צבי אלגת, 'הליברלים בשכונות הצפון וחרות בדרום - נטלו מקולות מפא"י בתל-אביב', מעריב, 20 באוגוסט 1961.

160. 'מיום ליום: בושך מערכת הבחירות', הארץ, 17 באוגוסט 1961.

161. ראו לדוגמה את ניסיונו של קול להצביע על גידול מסוים בתמיכה העממית במפלגה המאוחדת לעומת הציונים-הכלליים והפרוגרסיבים. משה קול, 'הליברלים - מפלגה עממית', הארץ, 23 באוגוסט 1961.

שקיעת הציונים הכלליים וכשלון האלטרנטיבה הליברלית

קונסטיטוציונליות, כי אם ב"חרות" שדיברה בשפה פשוטה, קיצונית ואמוציונלית.¹⁶² ארצי קבע במפורש: 'בבחירות אלו התגלינו שוב כמפלגה של היישוב הוותיק, עלינו להתאים דרכי פעולתנו וסגנונו כדי להתחזק גם ביישוב החדש וזו בעייה ארגונית לעתיד'. המכתב גם מגלה את הלך-הרוח בקרב יוצאי המפלגה הפרוגרסיבית ואת הזלזול, שהשתדלו להסתירו, בשותפים החדשים שלהם מהציונים הכלליים:

אילו הלכו שתי הרשימות בנפרד, כי אז היו הפרוגרסיבים עולים במנדט אחד שהיה בא מחוגי העילית החברתית. קולות משורות ההמונים לא היו מקבלים. שכן שוב הייתה מועלית הטענה שזו מפלגה קטנה, אריסטוקרטית ואילו הכלליים היו יורדים בהרבה לעומת כוחם בכנסת הרביעית שכן לא היה להם במה לבוא לציבור, לא מבחינה פרוגרמטית ולא מבחינה פרסונלית. והעובדה שכל מערכת הבחירות של הליברלים התנהלה בסימן של התכנית ושל אישי הפרוגרסיבים – מוכיחה זאת.

ארצי לא היה בודד בהערכתו שהמפלגה הפרוגרסיבית השתלטה למעשה על המפלגה הליברלית. הררי שוחח עם בן-גוריון ומסר לו כי בתוך הציונים הכלליים יש הרס כללי על רקע העובדה שרק שבעה מחברי הכנסת הליברליים באו משורותיהם.¹⁶³ על-פי עדותו של ראש הממשלה, גם הערכתו של רוזן היתה דומה. בשיחה עם גיורא יוספטל מוזכר מפא"י בהחיר שר המשפטים רוזן כי הליברלים דורשים שלושה תיקים בממשלה: שניים מהם למנהיגי הפרוגרסיבים לשעבר (הררי וקול – רוזן הודיע שאיננו מעוניין לכהן עוד בממשלה) ואחד לספיר, מנהיג הציונים הכלליים. רוזן תיאר את הציונים הכלליים כהרוסים ומפוררים: 'איש לא מדבר עם חברו'.¹⁶⁴

המפלגה הליברלית היתה יכולה אפוא להיות מרוצה מתוצאות הבחירות רק באופן מוגבל. לא היה אפשר לראות בגידול במספר המנדטים כישלון, אך היה מוגזם לראות בשיעור התמיכה שזכתה בו, על רקע מערכת הבחירות בעלת האופי האזרחי במהותו, הישג מבטיח. מבט מעמיק מלמד על משמעותן מרחיקת הלכת של תוצאות הבחירות לכנסת החמישית. על אף רוממות האלטרנטיבה בגרונה של המפלגה הליברלית, הצליח בגין להבהיר לכול כי אין אפשרות להקים אלטרנטיבה לשלטון מפא"י בלעדיו ובלי תנועתו. במאבק בין הימין הלאומי של 'חרות' לבין הימין הבורגני או המרכז השמרני של הליברלים בשאלה מי יוכל לגבש סביבו גרעין לאלטרנטיבה שלטונית ניצח מנחם בגין את המפלגה שמיזגה לתוכה ציונים כלליים ופרוגרסיבים. הגורם שהגביל, כאמור, את פוטנציאל הצמיחה של המפלגה הליברלית היה התמיכה המצומצמת ביותר שזכתה בה בקרב הבוחרים המזרחים. הברית שנוצרה בין בגין לבין קבוצת המצביעים הזאת, שכוחה האלקטורלי הלך וגדל מבחירות

162. יצחק ארצי לנחום גולדמן, 22 באוגוסט 1961, אצ"מ, ארכיון נחום גולדמן, Z/6/1903.

163. יב"ג, 13 בספטמבר 1961, אב"ג.

164. שם, 5 בספטמבר 1961.

לבחירות, חסמה למעשה כל אפשרות ליצירת אלטרנטיבה ללא שילובה של תנועת החרות. הדילמה היסודית שעמדה בבסיס זהותה של המפלגה הליברלית היתה לאן פניה מועדות: לגיבוש דרך אלטרנטיבית באופוזיציה או להמשך הניסיון ארוך השנים של הפרוגרסיביזם להשפיע על מדיניות הממשלה מבפנים. תוצאות הבחירות הסירו מעל הפרק את האפשרות הראשונה. המפלגה הליברלית היתה חייבת לחפש את דרכה לעמדת השפעה בתוך ממשלת מפא"י, אלא שגם אפשרות זו היתה עתידה, לאכזבת מנהיגיה ואף לתדהמתם, לא להתממש.

הליברלים ו'מועדון הארבע'

מיד לאחר הבחירות פנה אשכול אל קול וביקש להתחיל בשיחות לגיבוש קואליציה. הליברלים בחרו ועדה פריטטית של עשרה חברים ונראה שהיו שיחות ראשוניות בין הצדדים.¹⁶⁵ הליברלים מיהרו להכניס את דגל האלטרנטיבה לארון והבהירו כי בוחריהם רוצים לראות אותם משפיעים בממשלה:

נראה לנו, שציבור הבוחרים שהצביע עבור הליברלים רצה לראות אותם יותר כשותף לממשלה מאשר כאופוזיציה. אין כאן מסקנה, שהליברלים חייבים בכל מחיר להיות בממשלה. מסקנה כזאת היתה יכולה להיות הרת-אסון למפלגה החדשה. מי שרצה באופוזיציה, נתן את קולו בעיקר ל'חרות', שהכריזה שבכוונתה להישאר באופוזיציה, ומי שהצביע בעד הליברלים, רצה לראותם בממשלה, אולם בתנאים אחרים מאשר השתתפו בממשלות של ישראל מפלגות הציונים הכלליים והפרוגרסיביים.¹⁶⁶

ואולם, כעבור ימים מספר הצטרפה המפלגה הליברלית ליוזמת 'מועדון הארבע'. ההצטרפות נבעה מניתוח המציאות החדשה שנוצרה, כך היה נדמה לרבים, במערכת הפוליטית הישראלית לאחר הבחירות לכנסת החמישית. ירידתה של מפא"י ל-42 חברי כנסת והעובדה שבעקבות הקמתה של המפלגה הליברלית איבדה את בעלת-הברית הפרוגרסיבית כעוגן הצלה להקמת קואליציה צרה, יצרו לבן-גוריון תנאים שהקשו להרכיב ממשלה. עוד יותר מאובדן חמשת המנדטים של מפא"י גרמה האווירה הביקורתית שנוצרה בימי 'הפרשה' כלפי מפלגת השלטון והעומד בראשה להתארגנות חסרת תקדים של המפלגות הבינוניות בכנסת, בניסיון לכפות על בן-גוריון ועל מפלגתו כללי משחק קואליציוניים חדשים. המפלגות שהצטרפו בעבר לקואליציות שהקימה מפא"י חשו על בשרן כי ההגמוניה המפא"ית נובעת בין השאר מהמוסכמה שבכל ממשלה בישראל מובטח מראש רוב של שרים ממפלגת השלטון. הן החליטו לצמצם את מרחב התמרון של בן-גוריון ולהתלכד לגוש שיוכל לכפות על הקמה של קואליציה מסוג

165. קול, מאבקים ומפעלים, עמ' 91; בוגדי, פליקס, עמ' 560.

166. משה קול, 'תנאי הליברלים להצטרפות לקואליציה', תמורות, יב, 387 (ספטמבר 1961).

חדש. המפלגה הליברלית, המפד"ל, מפ"ם ואחדות-העבודה הכריזו על תיאום מהלכיהן והודיעו כי תנאי לכניסתן המשותפת לממשלת מפא"י הוא שוויון של מספר השרים ממפלגת השלטון למספר השרים משאר השותפות הקואליציוניות. העובדה שמספר חברי הכנסת של ארבע המפלגות היה שווה למספר חברי הכנסת של מפא"י ורשימות הלוויין הערביות שלה (46 לכל גוש), הקנתה בסיס לגיטימי ולא רק פוליטי לדרישתן.

שיתוף-הפעולה בין המפלגה הליברלית למפלגות השמאל ביוזמה זו, על אף חילוקי הדעות העמוקים בהשקפות המדיניות, נוצר על רקע אווירת המיאוס משלטונה הבלעדי של מפא"י בעקבות 'הפרשה'. ואולם הקמת החזית המרובעת מכאן, והתעקשותה של מפא"י שלא לוותר על כושר ההכרעה שהבטיח לה רוב בממשלה מכאן, גרמו להארכת המשא-ומתן הקואליציוני בזמן רב מעבר למקובל. על רקע זה נטל אשכול על עצמו את מלאכת הרכבת הקואליציה ובכמה מהלכים שהיו בבחינת מלאכת מחשבת פוליטית הצליח לעקר את מאבקו של 'מועדון הארבע' ולהביא לידי פירוקו. ארבע המפלגות נוכחו כי המהלך שיזמו הגיע לכלל מיצוי מכיוון שלא עמדה לפנין אפשרות מעשית להקים קואליציה חלופית, בין היתר בעקבות סירובן הצפוי של מפלגות השמאל להסכים לכינון קואליציה בהשתתפות תנועת החרות.¹⁶⁷

עם התפרקות 'מועדון הארבע' החלו האשמות הדדיות בין מפלגות השמאל לבין המפלגה הליברלית בדבר האחריות לכישלון.¹⁶⁸ קול טען כי הליברלים הסכימו להתחיל משא-ומתן נפרד עם מפא"י משנוכחו לדעת כי המגעים הממושכים בין 'המועדון' לבין מפא"י נקלעו למבוי סתום: 'מועדון הארבע' לא השיג את מטרתו. חולשתו העיקרית הייתה בכך שחסרה לו תכנית אלטרנטיבית לפעולה שעה שהגיעה התשובה השלילית המוחלטת של מפא"י להצעתו. הדבר היחידי שה'מועדון' יכול להשיג במצב זה של חולשה היה משבר הנמשך חודשים רבים בלי שתקום ממשלה יציבה. לזאת התנגדו, אנו הליברלים.¹⁶⁹ טענה אחרת של דוברי המפלגה הליברלית הייתה כי החזית המשותפת התפרקה עקב התעקשותן של מפלגות השמאל להותיר את תנועת החרות מחוץ ליוזמה.¹⁷⁰ להערכתו, טיעון זה הוא אפולוגטיקה שנועדה להצדיק את הסכמתה של המפלגה הליברלית לקיים משא-ומתן נפרד עם מפא"י. אמנם מבחינה מספרית היה אפשר להקים קואליציה של חמש מפלגות, 'ממפ"ם ועד חרות', ולהמחיש למפא"י את עוצמת הכעס שהצטבר כלפיה בעקבות שלטונה הממושך.¹⁷¹

167. יוסי גולדשטיין, אשכול: ביוגרפיה, ירושלים 2003, עמ' 438. ראו שם סקירת מהלכיו של אשכול.
168. למפלגה הליברלית, לאחדות-העבודה ולמפ"ם היה ברור שהמפד"ל מעולם לא היתה נחושה 'להעניש' את מפא"י על 'הפרשה'. חיים משה שפירא, מנהיג המפד"ל, המליץ כבר בשלב מוקדם להציע למפא"י רוב מסויג בממשלה עם ארבע חברות ה'מועדון'.

169. קול, 'הליברלים לאחר כינון הממשלה', משעולים בציונות ובלברליזם, עמ' 95.
170. יצחק ארצי, 'הערכת ודעות: מועדון הארבע: ניסיון פוליטי שנכשל', תמורות, א-ב, 388-389 (נובמבר 1961).

171. בגין הודיע במפורש כי תנועתו לא תתמוך בקואליציה כל עוד לא יהיה לה ייצוג בממשלה.

ואולם גם דוברי הליברלים נאלצו להודות שלא היתה כל אפשרות מעשית לכונן קואליציה בת קיימא ובתוכה ניגודים כה חריפים בשאלות של מדיניות חוץ וביטחון, כלכלה וחברה ודת ומדינה, בלי שבמרכז הממשלה תעמוד מפלגת ציר גדולה כגורם מאזן ומכריע.¹⁷² לפיכך, בפניית המפלגה הליברלית לשותפותיה ב'מועדון' לצרף את תנועת החרות למהלך יש לראות תכסיס פוליטי שנועד לפלס את דרכה לקואליציה צרה עם מפא"י. מנהיגי המפלגה נעזרו בתכסיס זה כדי להוכיח גם למפלגות השמאל, אך לא פחות גם לחברי השורה במפלגה הליברלית, כי אין תוחלת בהמשך ההתעקשות על 'מועדון הארבע' וכי הדרך היחידה ליציאה מהקיפאון הפוליטי היא דרך המשא-ומתן הנפרד עם אשכול.

מכל מקום, אשכול החל לנהל משא-ומתן במקביל עם כל אחת מהמפלגות בנפרד והצליח לקראת סוף אוקטובר 1961 לגבש טיוטה לשתי קואליציות אפשריות: האחת עם המפד"ל ועם אחדות-העבודה, והאחרת עם המפד"ל ועם המפלגה הליברלית. בשלב זה כבר הכריעו הליברלים בעד הצטרפות לממשלה צרה, הגיעו להסכמה על ארבעה תיקים שיוקצו לראשי המפלגה וסיכמו את רוב מרכיבי קווי היסוד הקואליציוניים. היות שהיו משוכנעים ברצונם של בן-גוריון ואשכול להקים קואליציה משותפת, הזמינו את חברי מרכז המפלגה הליברלית לכינוס שנועד להכריע סופית בדבר כניסת המפלגה לממשלה. נראה כי איש מהמנהיגים לא היה מוכן להפתעה שציפתה להם בהמשך הערב. ב-27 באוקטובר 1961 התכנסה מזכירות מפא"י לישיבה גורלית שהפכה את הקערה על פיה. כמעט כל חברי המזכירות תמכו בהקמת ממשלה רחבה ובה המפלגה הליברלית, המפד"ל ואחדות-העבודה, אך משהתברר להם שאחדות-העבודה אינה מסכימה להיכנס לממשלה עם הליברלים – הכריעו בעד ממשלה עם אחדות-העבודה. השיקולים שהשפיעו על ההכרעה במזכירות מפא"י היו פנים-מפלגתיים במהותם: ברקע ההחלטה לדחוק את המפלגה הליברלית עמד החשש מתיססה פנימית שתתרחש בשורות המפלגה אם יוחלט להעדיף מפלגה בורגנית מקואליציה פועלית, וכן משום שהדור הוותיק של הנהגת המפלגה העדיף לקרב את אחדות-העבודה באמצעות ממשלה משותפת, וזו תביא בסופו של דבר ליצירת ברית פוליטית קבועה, בדמות 'המערך' לעתיד.¹⁷³ המייצגת המובהקת של ההתנגדות למפלגה הליברלית היתה שרת החוץ גולדה מאיר. היא ושותפיה לדור הוותיק של המנהיגים היו מעוניינים, כידוע, בהנהגה האקטיביסטית והצעירה יחסית של אחדות-העבודה כמשקל נגד במאבקם המתמשך עם 'צעירי בן-גוריון'. עובדת גודלה היחסית של המפלגה הליברלית הגבירה את ההסתייגות של הנהגת מפא"י משיתופה בקואליציה. שלא כמפלגה הפרוגרסיבית שהיתה קטנה ולכן בעלת השפעה מוגבלת, גבר החשש שהמפלגה הליברלית תדרוש מחיר גבוה תמורת השתתפותה בממשלה – מצב שבו תיפגע הדומיננטיות

172. דוד שלומי, 'מבית ומחוץ: מפלגותינו לאחר "הפרשה"', תמורות, א-ב, 388-389 (נובמבר 1961).
173. ראו דברי ישראל גורי וזאב הרינג בישיבת מזכירות מפא"י, 27 באוקטובר 1961, אב"ג, חטיבת פרוטוקולים. כל הציטוטים הבאים נלקחו מפרוטוקול זה, אלא אם כן נכתב אחרת.

של מפא"י בממשלה.¹⁷⁴ שרת החוץ הציגה את תמיכתה בממשלת פועלים כחלק מהרצון למנוע תהליכים שליליים שיתרחשו אם שרי המפלגה הליברלית יזכו בעמדת השפעה בממשלה. גולדה הוזהרה בתוקף מפני מעשיהם של שרים ליברלים. היא לא התמקדה רק ביוצאי הציונים הכלליים אלא קבעה שאם קול יהיה שר החינוך תהיה זו בושה!

ראש הממשלה היה מעוניין בקואליציה עם המפלגה הליברלית משום שהיה מעוניין כנראה לסכל את הפגיעה הצפויה במקורביו הצעירים במקרה של התקרבות בין אחדות העבודה למפא"י. בן-גוריון גם העדיף שותפות עם הליברלים משום שקיווה כי בדרך זו יוכל לקדם את יוזמתו לשינוי שיטת הבחירות, לחזק את הקו הממלכתי במדיניות הממשלה ולשפר את היחסים עם התנועה הציונית בחו"ל. ואולם הנימוק המרכזי שהשמיע בן-גוריון במהלך המשאומתן הקואליציוני בעד הקמת ממשלה משותפת עם המפלגה הליברלית ולא עם אחדות העבודה היה חששו כי דחיקתם של הליברלים לאופוזיציה תביא את מנהיגיהם, בהכרח, לידי יצירת ברית פוליטית עם תנועת החרות. ימי סתיו 1961 היו אחת מתקופות השיא של חרדת בן-גוריון מפני 'הסכנה הפשיסטית' הגלומה במנחם בגין ובתנועתו. בשיחה אישית הוא הוזהר את הררי כי התנהגותן של מפלגות השמאל תעזור לבגין להגיע לשלטון יחיד, להחליף את צמרת הצבא ולהשתלט בכוח על הדמוקרטיה הישראלית.¹⁷⁵ בישיבת מזכירות מפא"י המוזכרת לעיל התערב ראש הממשלה בדיון בראותו שרוח הדוברים נושבת לטובת אחדות מפלגות הפועלים. הוא הגדיר את ההכרעה הצפויה להתקבל בישיבה כגורלית וקבע כי דחיית הליברלים תדחק אותם לזרועות 'חרות'. בדברי בן-גוריון חזרה נבואת הועם הקבועה שלו על הסכנה שבבחירות הבאות תנצח תנועת החרות והגרעין הפשיסטי בתוכה יפעל לחיסול הדמוקרטיה בישראל. גולדה מאיר קיבלה את ניתוחו של בן-גוריון בדבר הסכנה הנשקפת מתנועת החרות, אולם היא לא היתה מוכנה לוותר על ההזדמנות הפוליטית שנקרתה בדרכה של מפא"י – לקרב אליה את אחדות העבודה לאחר שזו הסכימה סוף-סוף להינתק ממפ"ם. שרת החוץ קבעה במפורש שהמפלגה הליברלית, כולה או חלקה, תתאחד בסופו של דבר עם תנועת החרות, גם אם תהיה בקואליציה: 'הם ילכו בדרך הזאת בתוך הממשלה ומחוץ לממשלה, מפני שיש חלק במפלגה הליברלית שנפשם היא נפש "חרות"'. [...]. אינני רואה הבדל בין סרלין לבין בדר ובן-אליעזר. אני מוכרחה להגיד שיש אנשים ב"חרות", שעם כל התנגדותי להם אני מעריכה אותם יותר מאשר את סרלין, מפני שהם מסורים לאיזוהו דבר. גם אם הדבר הזה הוא רע ולא נכון. שאלת השפעת ההחלטה על יציבות המערכת הפוליטית, על עתיד תנועת העבודה מכאן ועל סכנת התחזקות הימין מכאן עמדה בבסיס נימוקיהם של רוב הדוברים. זלמן ארן, מאיר ארגוב ועקיבא גוברין הצטרפו לעמדתה

174. להסברים נוספים על שיקולי הדחייה של מזכירות מפא"י ראו: יונתן שפירא, חברה בשבי הפוליטיקאים, תל-אביב 1996, עמ' 89.

175. יב"ג, 13 בספטמבר 1961, אב"ג. חרדת בן-גוריון מעליית הפשיזם החרותי עלתה גם בשיחותיו עם מנהיגי אחדות העבודה בימי המשאומתן הקואליציוני. שם, 12 ו-28 באוקטובר 1961.

של גולדה, דרשו לחזק את הברית עם מפלגות השמאל (בעיקר עם אחדות-העבודה) ולמנוע את המשך שיתוף-הפעולה שלהן עם תנועת החרות בנושאים שונים. המזכ"ל יוספטל, אבא אבן וישראל קרגמן תמכו בעמדת בן-גוריון, אולם הלך-הרוח בפגישה נטה לכיוון אחדות-העבודה ובתוך ימים ספורים סיכמה עמה מפא"י על הקמת ממשלה משותפת.

כך קרה שלאחר שכבר נקבע סיכום עקרוני בין אשכול לבין מנהיגי הליברלים על הקמת קואליציה הודיע יוספטל על החלטת מפא"י להותיר את קול, ספיר וחבריהם מחוץ לממשלה. לתדהמתם גילו ראשי הליברלים שנחסמה בפניהם גם האפשרות לשמש קורקטיבה. המפלגה שהתימרה לשמש אלטרנטיבה שלטונית נדחתה בידי מפלגת השלטון והורחקה מכל עמדת השפעה מעשית. קול מספר בזכרונותיו כי בן-גוריון, שהיה מאוכזב מהחלטת מפלגתו, שלח את שמעון פרס אל מנהיגי הליברלים והפציר בהם להוסיף להתעקש ולדרוש ממפא"י לממש את ההסכם שנחתם בין המפלגות בקוותו שבדרך זו תיסלל דרכם של הליברלים לממשלה, אולם הפגיעה והביזוי מנעו כל מהלך זולת יציאתם של הליברלים לאופוזיציה.¹⁷⁶ מהדברים שאמר פרס בשיחה עם ראשי הליברלים עלה, שבבסיס שליחותו עמדה חרדתו של ראש הממשלה מההתפתחויות ההיסטוריות הצפויות מהותרת המפלגה הליברלית מחוץ לממשלה. בן-גוריון היה משוכנע כי במו"ידיה עוררה מפלגתו מחדש את הסכנה של חזרת הצינונים הכלליים לרעיון האיחוד עם תנועת החרות ועקב בדאגה אחר מהלכי המיזוג שקידם מנחם בגין.

קריאת האיחוד של מנחם בגין ודחייתה

עם פרסום תוצאות הבחירות הציע בגין לחבריו להנהלת תנועת החרות לפנות למפלגה הליברלית ונענה פה אחד. למחרת, ב-20 באוגוסט 1961, בירך בגין במכתבו את שני נשיאי המפלגה הליברלית על היבחרם לכנסת החמישית ופנה אליהם:

הנהלת תנועת החרות הטילה עלי לפנות אליכם, כאל נשיאיהן לשעבר של שתי המפלגות מהן הורכבה המפלגה הליברלית, בהצעה לפתוח במשא ומתן על הקמת גוש פרלמנטרי, משותף לתנועת החרות ולמפלגה הליברלית. בין תנועת החרות לבין המפלגה הליברלית או חלקים בתוכה, ישנם הבדלים רציניים, אם מבחינת מסורת ועבר, ואם בשטח הרעיוני. אין טעם ואין צורך לנסות לטשטש את השיבות ההבדלים האלה, או להסתירם או לסותרם, ואין לשלול משום צד את הזכות להתגאות דווקא במה שהוא נבדל מן הצד השני. אולם מעבר ומעל לכל ההבדלים האלה, קיים הכורח הלאומי והממלכתי - לא

176. קול, מאבקים ומפעלים, עמ' 92. קול קבל על שבן-גוריון הסכים לעמוד בראש ממשלה שלהרכבה התנגד ולא הציג זאת כאלטימטום. לטענתו, 'בן-גוריון היה יכול למנוע את ההתפתחויות ההיסטוריות השליליות'.

אהסס אם אומר ההיסטורי – להקים בעוד מועד כוח אלטרנטיבי למפלגת השלטון. אלטרנטיבה בראש ובראשונה במהותה המדיני, אך גם בכמותו הייצוגית.¹⁷⁷

מעשית הציע בגין להקים, כצעד ראשון, גוש פרלמנטרי משותף של 34 חברי כנסת. הוא הדגיש כי הכוח הייצוגי של שתי המפלגות הוא כמעט (!) שקול ולכן אין לאף אחת מהמפלגות סיבה לחשוש מפני אובדן השפעתה בגוש המשותף ('מירוציה'). מנהיג 'חרות' הוסיף להצעתו חידוש, שלא הופיע במגעים הבין-מפלגתיים הקודמים בימין: הוא הציע שבתחילת הדיון יוסכם באילו סוגיות מסכימים שני הצדדים שלא להסכים והביע תקווה שבמשך הזמן ילך מספר נושאים אלה ויצטמצם יחד עם תהליך 'התקרבות מתמדת של לבבות ומוחות'.

המטרה הראשונה, הגלויה, של בגין היתה שאיפתו ליצור אלטרנטיבה פוליטית לשלטונה המתמשך של מפא"י. פנייתו של מנחם בגין למנהיגי המפלגה הליברלית בקיץ 1961 נעשתה בתנאים ייחודיים, שלא התקיימו לפני כן. הנתון המשמעותי הראשון היה מספר חברי הכנסת הגדול של שתי המפלגות יחד: 34 לעומת 42 של מפא"י. הגוש האזרחי-הימני זכה בראשונה במספר כה גדול של נציגים בכנסת שהתרכזו בשתי מפלגות בלבד ולא התפצל בין רשימות רבות (הציונים הכלליים, 'חרות', המפלגה הפרוגרסיבית ורשימות עדתיות). איחודן של שתי המפלגות היה עשוי להביא את ייצוגן ל'מרחק נגיעה' מעוצמתה של מפא"י. מטרה אחרת שבגין קיווה להשיג היתה למנוע ממפא"י להתאושש בקלות מהמשבך הפוליטי שפקד אותה. בגין הניח שהצטרפות של הליברלים לממשלה תבטיח ממשלה יציבה ותאפשר לבן-גוריון להזויר למפלגתו את עוצמתה שלפני 'הפרשה'. ההצעה להקים גוש פרלמנטרי משותף נועדה לשכנע את המפלגה הליברלית לממש את הצהרתה מימי הבחירות ולפעול ליצירת אלטרנטיבה לשלטון מפא"י כחלק מתהליך ההבראה של הדמוקרטיה הישראלית. בגין קיווה כי הצעתו תחיש לליברלים שהאפשרות להתמודד מול עוצמת מפא"י אינה מבוטלת וכך יחזק בתוכה את הגורמים שהתנגדו להצטרפותה לממשלה. נוסף על תקוותו של בגין לטרפד את כניסת הליברלים לממשלה, הוא גם ביקש לתקוע טריז בין שני מרכיבי המפלגה הליברלית, בהנחה שבקרב הציונים הכלליים יהיו חברים מרכזיים שיתנגדו לסגירת האופציה של איחוד עם תנועת החרות.

קריאתו של בגין זכתה לגיבוי של העיתונות הבלתי-מפלגתית. שוקן, עורך הארץ, החליט לפרסם פנייה אישית אל ראשי המפלגה הליברלית בעניין הצורך לנטוש את 'השבי המרובע' ולהיענות לקריאת האיחוד של תנועת החרות. שוקן טען כי רתיעת הליברלים מבגין ומחבריו היא אנכרוניסטית וקרא להנהגת המפלגה להתגבר על חששותיה הנובעים בעיקר ממשקעים היסטוריים שנחתמו עם הקמת המדינה. הוא הצביע על היתרון ההדדי שיפיק כל צד מהאיחוד: הליברלים זקוקים ל'חרות' לשם התבססותם בשיכונים וביישובים של 'ישראל השנייה', ואילו 'חרות' זקוקה לכוחות האינטלקטואליים ולניסיון בכלכלה הישראלית המרוכזים במפלגה הליברלית:

177. מנחם בגין לפרץ ברנשטיין ולפנחס רוזן, 20 באוגוסט 1961, מזב"פ 2-3-20.

השאיפה לאלטרנטיבה בשלטון תהיה לסיכוי של ממש כאשר מול קואליציה בין מפא"י למפלגות השמאל יגובש גוש המורכב משתי המפלגות הבלתי שמאליות החולשות כבר היום על כ-30% של המקומות בכנסת. פעילות אופוזיציונית במשך שנים אחדות, שבהן יוכל גוש זה ללבן לעצמו ולהסביר בציבור הרחב את תוכניתו האלטרנטיבית בכל שטחי הפעולה הממלכתית, תועיל להבראת חיינו הפוליטיים יותר מאשר הצטרפות הליברלים לקואליציה רחבה.¹⁷⁸

פנייתו של בגין לנשיאי המפלגה הליברלית פורסמה בעיתונות לפני שהגיעו המכתבים ליעדם. עובדה זו הגבירה את חשדם של הליברלים כי מטרתו המרכזית של מנהיג 'חרות' היא תכסיסית וכי הוא מעוניין להביך את המפלגה החדשה באמצעות דיון פנימי שיחבל בתהליך גיבושה. אף על-פי-כן, התגובה הראשונה במאמר המערכת של הבוקר, שכתב ברנשטיין, לא שללה את ההצעה על הסף: 'לאור תוצאות הבחירות יש מן ההגיון בהצעה זו, אך ספק, אם אלרגיות שטרם נעלמו, לא יגרמו להתנגדות ניכרת במפלגה הליברלית להצעה זו'.¹⁷⁹ ואולם בדיונים הרשמיים של מוסדות המפלגה הליברלית הסתמנה מגמה הפוכה. סיעת המפלגה בכנסת דנה חמש שעות בהצעתו של בגין. בדיון חזרה ועלתה ההאשמה שהפנייה היא תכסיסית, חותרת לפגוע בגיבוש המפלגה החדשה ועומדת בסתירה להתחייבויות של המפלגה הליברלית לבחריה.¹⁸⁰ הנימוקים המרכזיים שנשמעו הבליתו את הפער בין שתי המפלגות. למשל, קול הדגיש כי 'תנועת החרות וליברליזם סוציאלי אינם יכולים לדור בכפיפה אחת'; יצחק גולן הצהיר: 'הבוחר לא נתן לנו מנדט להביא את בגין לשלטון'; ורימלט קבע: 'בין מפא"י לבין "חרות" קיימת קרבה יותר גדולה, מאשר בין הליברלים ו"חרות"'. הקמת גוש פרלמנטרי בעל אופי ימני תביא בהכרח לידי גיבוש חזית השמאל במדינה, וקוטב יתר במדינה.¹⁸¹ רק בשוליים נשמעו גם דעות אחרות. משה ניסים, שהשתתף בישיבה אף שלא נבחר לכנסת, טען שכוונתו של בגין רצינית וקרא לפתוח במשא-ומתן עם תנועת החרות.¹⁸² חבר הכנסת צבי צימרמן קרא לדחות את ההחלטה ולא למהר להשיב בשלילה.¹⁸³ ואולם בשלב הזה נטו רוב הציונים-הכלליים לשעבר שלא להעמיד את מפלגתם

178. גרשום שוקן, 'על הליברלים להשתחרר מן השבי המרובע', הארץ, 1 באוקטובר 1961.

179. 'לשאלות השעה: לקראת הרכבת ממשלה חדשה', הבוקר, 20 באוגוסט 1961.

180. ראו לדוגמה דברי רוזן, הררי, שערי ואף ספיר בדיון: פרוטוקול הדיון בסיעת המפלגה הליברלית, 27 באוגוסט 1961, ארכיון משואה פ-42/8.

181. שם. גם מוזכר המפלגה הליברלית, מטעם הציונים-הכלליים, שלל במאמר שפרסם התקרבות לתנועת החרות מכיוון ש'בינה לבין הליברלים אין מן המשותף לא בקו המחשבה הענייני והמעשי, לא בדרך ההגשמה המושתתת על דיונים לגופם של דברים ולא בתחום השיפוט הפוליטי'. יוסף תמיר, 'איחוד ליברלים-חרות: שעטנו', הארץ, 31 באוגוסט 1961.

182. שם.

183. שם. עמדה דומה השמיע גם אריה דולצ'ין: 'אל לנו לדחות את היד המושטת. עלינו להקים ועדה שתבחן את העניין'. בעניינים אלה אין מקום להחליט בפזיזות'.

בוויכוח פנימי. אפילו ברנשטיין, שתמך עקרונית ביוזמה, הצהיר בישיבה שאחדות המפלגה היא המטרה המרכזית ולכן יש לנסות לגבש החלטה פה אחד. ואכן ההחלטה היתה: 'סיעת הליברלים בכנסת קובעת שלא תתכן הקמת גוש פרלמנטרי, שמשמעותה המעשית איחוד סיעות של שתי מפלגות עצמאיות אשר גם יו"ר תנועת החרות מודה כי קיימים הבדלים רציניים ביניהן'.¹⁸⁴

נראה שההחלטה הנחרצת של מוסדות הליברלים¹⁸⁵ לא שיקפה באופן מלא את עמדת ראשי הציונים הכלליים לשעבר. נראה שספיר וחבריו לא חדלו לפתע פתאום להבין את היתרונות הפוליטיים הטמונים בריכוז הכוח בימין. עם זאת התייצבו רוב חברי הכנסת מיוצאי הציונים הכלליים לימין שותפיהם החדשים מהפרוגרסיבים. ההסבר העיקרי לפער בין הרצון הבסיסי של ראשי הציונים הכלליים באיחוד עם תנועת החרות לבין ההצהרות שהשמיעו והעמדה שנקטו בהצבעות בפועל טמון ככל הנראה בסיכום הג'נטלמני שהושג ערב הקמת המפלגה הליברלית.¹⁸⁶ כללו של דבר, מוסדות המפלגה הליברלית דחו ברוב קולות את הצעתו של בגין, וזה לא הופתע מהתשובה אך גם לא התכוון לוותר על יוזמתו. הוא היה עתיד לשוב ולהעלות אותה בהתמדה בשנים הקרובות. למאמר התשובה שפרסם בבטאון מפלגתו הוא קרא 'לנו אורך רוח'.¹⁸⁷

אורך הרוח שהפגין מנהיג תנועת החרות השתלם. המפלגה הליברלית נדחקה לאופוזיציה שלא ברצונה. היא לא השכילה לנצל את התנאים האופטימליים שנוצרו בעקבות 'הפרשה' להצבת אלטרנטיבה אורחית לשלטון מפא"י. מפא"י סירבה לשתף את הליברלים בשלטון ומנעה מהם הזדמנות להפגין את השפעתם על מדיניות הממשלה. באופוזיציה, בתחרות בין דוברי תנועת החרות, שבדיוני הכנסת נאמו מיד לאחר נציגי הממשלה, לבין דוברי המפלגה הליברלית, לא היה ספק שידם של אנשי 'חרות' על העליונה. הניסיון הקרוי 'המפלגה הליברלית' התקיים פחות מארבע שנים, ובסופן חזר הפילוג הציוני הכללי הישן והמוכר מימי המנדט. הציונים הכלליים, שאיבדו לחלוטין את אמונתם ביכולתם להתמודד עצמאית בבחירות ושמצאו את עצמם ממלאים תפקיד משני במפלגה הליברלית, הגשימו את נבואתו של בן-גוריון והקימו עם תנועת החרות את גח"ל. המפלגה הפרוגרסיבית שינתה את שמה ל'מפלגה הליברלית-העצמאית', אך חזרה למעשה

184. ארכיון משואה פ-42/8; וכן: 'הסיעה הליברלית דחתה פה אחד הצעת חרות על גוש פרלמנטרי', הבוקר, 28 באוגוסט 1961.

185. גם מרכז המפלגה הליברלית דחה את הצעת ה"גוש" עם חרות', הבוקר, 29 באוגוסט 1961. ואולם במוסד זה הושמעו בצורה ברורה יותר דעות החברים שהתנגדו לדחיית יוזמתו של בגין. החלטת המרכז התקבלה ברוב של 60 תומכים מול 5 מתנגדים ו-15 נמנעים. חבר הכנסת יוסף סרלין היה בין הנמנעים. ראו: פרוטוקול מרכז המפלגה הליברלית, 28 באוגוסט 1961, ארכיון משואה פ-42/8.

186. ראו דברי יוסף ספיר במהלך הדיון: 'בראשית המו"מ על הקמת המפלגה החדשה סוכם בינינו שלא ידובר על איחוד עם כל גורם נוסף אלא תוך הסכמה הדדית, ובהיעדר הסכמה כזו, עלינו לדחות את ההצעה'. ארכיון משואה, שם.

187. מנחם בגין, 'לנו אורך רוח', חרות, 8 בספטמבר 1961.

לדרך הפעולה הפרוגרסיבית המבקשת השפעה מתוך המחנה, ולו מעטה, ונצמדה לחיקה של מפלגת השלטון. סופן של שתי המפלגות שנספגו בימין ובשמאל הישראלי. פעמיים בתולדות מדינת ישראל היה נדמה שבשלו התנאים ליצירת אלטרנטיבה 'ציונית כללית' להגמוניה הפועלית. בשנת 1951 לא התרחש מהפך על אף סדר היום הכלכלי שנוצר בעקבות מדיניות הצנע והקיצוב של ממשלת מפא"י. הציונים-הכלליים זכו להישג אלקטורלי מרשים שהתברר כחד-פעמי. בשנת 1961 יצרה 'הפרשה' סדר יום אזרחי ועוררה ביקורת נוקבת על דפוסי המשטר שהנהיג בן-גוריון. ואולם ה'פגישה עם הגורל', שהיה נדמה כי הזדמנה בפעם השנייה לזרם הציוני הכללי, הולידה את המפלגה הליברלית שהתגלתה כשירת הברבור של זרם כמעט נשכח זה בתנועה הציונית.